

POMEZAŃSKIE PARAFIE *DE IURE* JAKO FILIE DIECEZJI ELBLĄSKIEJ *DE FACTO*

Słowa kluczowe: Diecezja pomezkańska, diecezja elbląska, kościoły filialne, parafie diecezji elbląskiej, parafie diecezji pomezkańskiej

Key words: Pomesanian Diocese, Diocese of Elbląg, subsidiary churches, parishes of Diocese of Elbląg, parishes of Pomesanian Diocese

Schlüsselworte: Bistum Pomesanien, Bistum Elbing, Filialkirchen, Pfarreien im Bistum Elbing, Pfarreien im Bistum Pomesanien

Diecezja pomezkańska, erygowana w 1243 r., dopiero po zakończeniu II powstania pruskiego (1260–1268–1273) rozpoczęła budowę organizacji parafialnej¹. Była ściśle związana, najpierw, z postępowaniem ewangelizacji, a potem z kolonizacją terenów krzyżackich i dominium biskupa pomezkańskiego (po 19 marca 1254 r.). Nie oznacza to, aby przed przybyciem Zakonu nie było tutaj osad. Działania Krzyżaków przynosiły większe efekty, ponieważ posiadali ujednoczone prawo, na podstawie którego lokowali wsie, a także z łatwością rekrutowali osadników z Niemiec (np. Dietrich von Diepenau otrzymał wieś Tychnowy oraz Dietrich Stange – 1.200 włók ziemi)². W pierwszym okresie pruskiej misji chrześcijańskiej w latach 1231–1260 (II powstanie pruskie) Krzyżacy zmuszali podbitych mieszkańców Prus do przyjęcia chrztu św.³, budując niewielkie świątynie. Po 1525 r. znaczna część diecezji pomezkańskiej uległa protestantyzacji, a pozostała jej część (tzw. polska) nie była wolna od napływu wyznawców luteranizmu. Ostatecznie została zniesiona (milcząco) w 1821 r. bullą papieską „De salute animarum”.

Przywilej lokacyjny wsi, wystawiany przez Zakon, biskupa lub kapitułę, dotował wspólnotę parafialną, przydzielając „ziemię kościołowi, albo parafii, albo probosz-

* Ks. prof. dr hab. Jan Wiśniewski, Katedra Teologii Dogmatycznej i Fundamentalnej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, specjalizacja: nauki humanistyczne (historia średniowiecza i nowożytna), nauki teologiczne (historia Kościoła).

¹ Ł. Okulicz-Kozaryn, *Dzieje Prusów*, Wrocław 1997, s. 461.

² Tamże, s. 51 – to ok. 20.000 ha.

³ M. Biskup, *Uwagi o problemie osadnictwa i sieci parafialnej w Prusach krzyżackich w wiekach XIV–XV*, w: *KMW*, t. 2–3, 1983, s. 200.

czowi, albo parafii i proboszczowi, albo kościołowi jako dotację dla proboszcza⁴. Wysokość uposażenia parafii była różna: wahała się od 2 do 8 włók⁵. Trzeba jednak podkreślić, że wzmianka w lokacji o dotowaniu kościoła nie była równoznaczna z erygowaniem parafii. Często bowiem *Handfeste* wystawiano znacznie później, po erygowaniu parafii, a więc wtedy gdy we wsi stał kościół, przy którym urzędował proboszcz. Ksiądz przybywał z osiedleńcami i nadzorował budowę pierwszej świątyni. Już *Traktat dzierzgoński* z 1249 r. postanawiał, że to Prusowie, a nie Krzyżacy, zostali zobowiązani do wybudowania kilkunastu kościołów na terenie Pomezanii, chociaż pozostawały one pod patronatem Zakonu⁶. Kościół musieli budować parafianie, o czym świadczy dokument, na który w 1727 r. powoływał się proboszcz Lubieszewa: „concordia Crucigerorum cum Prutheni mediante Iacobo Leodiensi Archidiacono Capellano Summi Pontificis Innoc. V in Poloniam, Pomeraniam, Prussia Legato, quod Cruciger Ecclesias dotando singulis quas Prutheni se aedificatueros promiserunt applicaverint mansos quinque quatuor in campis et unum in filius⁷. Jedynie w niektórych przypadkach, w przywileju lokacyjnym istniała wzmianka o „przyszłym proboszczu”⁸. Wystawca *privilegium*, dotując parafię przejmował *ius patronatus*, czyli prawo obsadzania urzędu proboszcza przez instytucję *prezenty*. „W warunkach pruskich była to zresztą jedynie czcza formalność. Prezentacji kandydata dokonywali bowiem Krzyżacy, jako właściciele prawa patronatu, a jego wyboru i zatwierdzenia, wobec inkorporacji trzech pruskich biskupstw do Zakonu, również Krzyżacy jako członkowie kapituł czy biskupi. Tak więc zarówno prezentacją, jak i zatwierdzeniem kierował ten sam ośrodek dyspozycyjny⁹. Zakon nie rezygnował z tych praw również w parafiach miejskich, dlatego też proboszczami miejskimi zostawali księża zakonni. Jednocześnie Krzyżacy przywilejem lokacyjnym wykluczali możliwość nabycia w mieście praw własnościowych przez inne grupy religijne, jak zakony, dlatego w Prusach ich niemal nie było¹⁰. Prawo patronatu w Prusach nie obliżowało patrona do budowy kościoła, ale przekazując parafii określony areał ziemi, tworzyło materialne podstawy do jego wzniesienia. Nato-

⁴ F. Lulkowski, *Z historii Kościoła katolickiego na Wielkich Żuławach*, w: MDG, nr 11–12, 1960, s. 2.

⁵ M. Biskup, *Uwagi o problemie osadnictwa i sieci parafialnej*, s. 207; Ch. Krollmann, *Der Deutsche Orden in Preussen*, Elbing 1935, s. 25–26 – *War ein Kirchdorf vorgesehen, so wurden für den Pfarrer vier Hufen bestimmt*.

⁶ M. Arszczyński, *Stosunki między Zakonem Krzyżackim a społeczeństwem w świetle rozważań nad organizacją budowy kościołów parafialnych w Prusach*, w: *Zakon Krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1995, s. 169, 182.

⁷ Archiwum Parafialne w Lubieszewie (dalej = APL), *Tezka akt luźnych. Series Parochorum Ladekopenquantum ex antiquis scriptis et bonarium memoria constat*, k. 7v [II pag] – powoływał się tutaj na ustalenia z krzyżakami z 1249 r., *quod Cruciger Ecclesias dotando singulis quas Prutheni se aedificatueros promiserunt applicaverint mansos quinque quatuor in campis et unum in filius*.

⁸ F. Lulkowski, *Z historii Kościoła*, s. 2.

⁹ M. Arszczyński, *Stosunki między Zakonem Krzyżackim a społeczeństwem*, s. 175.

¹⁰ H. Boockmann, *Zakon Krzyżacki. Dwadzieścia rozdziałów jego historii*, Warszawa 1998, s. 150.

miast pojawienie się prywatnej fundacji na budowę świątyni prowadziło do pojawienia się oddzielnego majątku kościelnego, zwanego *fabrica ecclesiae*¹¹.

Brak dokumentów erekcyjnych parafii w diecezji pomezkańskiej nie świadczy, że nie były one przygotowywane w kancelarii biskupiej, ponieważ do biskupa diecezjalnego należało prawo ustanawiania nowych parafii. W okresie krzyżackim wieś gminna była najczęściej wyznaczana na siedzibę kościoła parafialnego. W XV i XVI w. wiele kościołów zostało zburzonych w czasie działań wojennych. Wtedy powstało sporo wielkich parafii, przez konieczność posługiwania księdza katolikom w sąsiedniej parafii, która „przez los” została pozbawiona własnego duszpasterza¹².

Niżej podano uposażenie kościołów parafialnych w odpowiedni areal gruntów uprawnych, które stanowiły podstawę materialną funkcjonowania parafii i proboszcza:

BRONOWO (Brunau) (*filia par. Żuławki*) – wieś otrzymała przywilej w 1333 r.¹³, ale dopiero 24 marca 1356 r. lokował ją wielki mistrz Winrich von Kniprode na 54 włókach ziemi, dotując parafię trzema włókami gruntów¹⁴. W 1374 r. wieś występowała pod nazwą *Bronow*¹⁵. W późniejszym okresie parafia stała się filią parafii w Żuławkach, a w końcu kościół uległ dewastacji. W 1992 r. wieś otrzymała tymczasową kaplicę urządzoną w byłej świetlicy¹⁶, która jest dziedziczką średniowiecznej fundacji krzyżackiej.

BYNOWO (Bienau = Hayn) (*filialna par. w Miłomłynie*) – przywilej lokacyjny wystawił komtur dzierzgoński Luter von Braunschweig 29 września 1324 r., przydzielając proboszczowi cztery wolne włóki¹⁷. Kościół w Bynowie został zbudowany w latach 1310–1351. W połowie XVI w. parafia była pozbawiona stałego

¹¹ M. Arsyński, *Stosunki między Zakonem Krzyżackim a społeczeństwem*, s. 169–171.

¹² H. Wunder, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg 13–16 Jahrhundert*, Wiesbaden 1968, s. 239 – wolni siedzieli na prawie chełmińskim, a ponadto byli wolni Prusowie, których dzielono na *wielkich (szlachtę)* – posiadali od 6–8 włók oraz *małych (wyższa sfera społeczna)*, którzy nie weszli w XVI w. do szlachty, ale do *Edelleuten*, czyli ludzi szlacheckich. Ponadto, byli także rolnicy (*Bauern = Rottein = Pflugknechte*), którym przydzielano 2–4 włóki. Folwark posiadał 4–26 włók, a przeciętnie 8–12 włók.

¹³ *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien* (dalej = *Pom.U.*), wyd. H. Cramer, Marienwerder 1887, s. 113; M. Roman, *Osadnictwo na Żuławach i stosunki własnościowe w Pomezanii biskupiej od końca XIII do połowy XV w.*, w: *ZH*, t. 27, z. 1, 1972, s. 50; M. Kerner-Żuralska, *Materiały do dziejów osadnictwa Pomezanii (pow. kwidziński, iławski oraz część grudziądzkiego)*, w: *KMW*, nr 2(84), 1964, s. 163.

¹⁴ *Preussisches Urkundenbuch* (dalej = *Pr.U.*), V 1, wyd. K. Conrad, Marburg 1969, nr 418, s. 235 – *und dem Pfarrer 3 Hufen zum Widem ... und dem Pfarrer als Tetzem einen Scheffel Korn und einen Scheffel Gerste geben*; K. Kasiske, *Siedlungssättigkeit des Deutschen Ordens in östlichen Preussen bis zum Jahre 1410*, Königsberg 1934, s. 44; G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*.

¹⁵ W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Prusach niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882, s. 213; por. W. Długokęcki, *Osadnictwo na Żuławach w XIII i na początku XIV w.*, Malbork 1992, s. 82–83.

¹⁶ F. Lulkowski, *Z historii Kościoła*, s. 4–5 – przyjmuje, że była tutaj udotowana dwoma wolnymi włókami kaplica, przy której rezydował ksiądz; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, Elbląg 1996, s. 100.

¹⁷ *Pr.U.*, II 1, wyd. M. Hein, E. Maschken, Königsberg 1932, nr 486, s. 332–333; G. Mortensen, *Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Altpreussen* (dalej = *Pfarrkirchen*), w: *Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes*, Lieferung 3, opr. H. und G. Mortensen, R. Wenks, Wiesbaden 1973.

proboszcza – była nieobsadzona¹⁸. W czasie sporządzania spisu areału wsi Bynowo w 1600/1601 r. nie natrafiono tu na włóki kościelne¹⁹. W późniejszym czasie świątynia uległa zniszczeniu, a kaplicę św. Edyty Stein zbudowano tu w 1988 r.²⁰, która przejęła tradycje średniowieczne.

CIESZYMOWO (Teschendorf) (*filia par. Krasna Łąka*) – w średniowieczu istniał tu kościół uposażony w cztery włók ziemi, co świadczy o lokacji krzyżackiej. Potwierdzono to 21 sierpnia 1787 r.: „*Tudziesz dawniejszemi czasami był filialny kościół w Taszendorfie w Dobrach JMP-w Schakow oraz y 4 włoki Plebanskie, o które iuż na początku tego wieku s.p. JMX. Michał Burchard zaniósł do Trybunału Piotrowskiego według znajdujących się in Archivo ecclesiae Dokumentow wydał Pozwy, iako też ad tego Trybunału Kommissye były nakazane, lecz staranność tego JX-dza Burharta dla jaszey Panow Szakow bez skuteczna była*”²¹. W związku z tym proboszczowie Krasnej Łąki nie mogli korzystać z włók prawnie im należnych po zaginionej parafii cieszymowskiej²². To świadczyło o świadomości funkcjonowania tu kościoła parafialnego. Obecnie, od 1990 r., istnieje we wsi kaplica NMP Gromnicznej, którą urządzono w zabytkowej ośmiobocznej sali krytej strzechą, będącą filią parafii w Krasnej Łące²³. W tym przypadku także ta kaplica przejęła prawa kościoła parafialnego erygowanego w średniowieczu.

DOBROCIN (Gross Bestendorf) (*filia par. Wilamowo*) – wieś lokowano w ostatnim dziesięcioleciu XIII w. W 1319 r. tutejszy kościół wakował, nie był obsadzony przez księdza już drugi rok, z powodu jego rezygnacji²⁴. Wiadomo jednak, że wieś lokował komtur z Elbląga na 81 włókach ziemi. Kościół zbudowano tu w latach 1508–1509, ale już wkrótce uchodził on za nieobsadzony²⁵. Kolejne źródła milczą na temat funkcjonowania we wsi kaplicy lub kościoła. Po II wojnie światowej, w 1958 r. wieś należała do parafii Wilamowo – Małdyty. Kiedy w 1990 r. utworzono parafię w Małdytach, proboszcz wilamowski wybudował do 1997 r. filię w Dobrocinie²⁶.

FISZEWO (Fischau) (*kaplica filia par. Gronowo Elbląskie*) – przypuszcza się, że wieś założył komtur dzierżgoński Luter Braunschweig około 1314 r. Pierwsza wzmianka o parafii pochodzi z 13 lipca 1319 roku, ponieważ wtedy w Fiszewie

¹⁸ G. Mortensen, *Besetzte und unbesetzte Pfarrkirchen Alpreussen in der ersten Hälfte des 16 Jahrhundert* (dalej = *Besetzte*), w: *Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes*, Lieferung 3, opr. H. und G. Mortensen, R. Wenskus, Wiesbaden 1971.

¹⁹ H. Wunder, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte*, s. 229.

²⁰ *Spis duchowieństwa diecezji elbląskiej 1996*, s. 90.

²¹ Archiwum Diecezjalne w Pelplinie (dalej = ADP), C 72, *Acta Visitationis... 1786–1787*, k. 96 v.

²² Tamże.

²³ *Rocznik diecezji warmińskiej na rok 1985* (dalej = *RDW 1985*), Olsztyn 1985, s. 497; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 52.

²⁴ *Pr.U.*, t. II 1, nr 257, s. 165.

²⁵ G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; G. Leyding, *Z dziejów powiatu*, w: *Morąg. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1973, s. 63; G.G. Mortensen, *Besetzte*.

²⁶ *RDW... 1985*, s. 306–307; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 93, 96.

istniał trzyletni wakant kościelny²⁷. Parafia była uposażona dwoma włókami ziemi, które leżały w Gronowie Elbląskim²⁸. Drugi kościół parafialny zbudowano tu w latach 1380–1400 r.²⁹. Proboszcz fiszewski użytkował dwie włóki w Fiszewie, dwie włóki w Gronowie i dwie w Ząbrowie. Tak było również w 1590 r., ale wtedy nie wspomniano włók parafialnych w Ząbrowie³⁰. Parafia posiadała proboszcza w okresie reformacji. Proboszcz fiszewski, w 1647 r., miał do dyspozycji cztery włóki ziemi – dwie w Fiszewie i dwie w Gronowie, które dzierżawił od 9 lat, pobierając 125 florenów rocznie. Natomiast dwie włóki w Ząbrowie, niegdyś kościelne, nie były w posiadaniu proboszcza³¹ – podobnie jak w 1605 r.³². Z rewizji przeprowadzonej w 1676 r. wynika, że we wsi leżały dwie włóki kościelne³³. Włóki plebańskie przynosiły rocznie, jak zapisano w 1700 r., 150 florenów³⁴. Wizytator parafii, 19 maja 1749 r., zaznaczył, że proboszcz posiadał dwie włóki na polach Gronowa i dwie włóki na polach wsi Ząbrowo, z których dochód wynosił 630 florenów³⁵. Świątynia zbudowana pod koniec XIV w. utraciła w 1754 r. prezbiterium, które odbudowano znacznie mniejsze. Dochody tutejszego proboszcza w 1785 r. były wysokie, ponieważ aż 400 florenów wypłacał rocznie komendariuszowi. Uposażenie proboszcza stanowiło sześć włók ziemi, z których uzyskiwał 2110 florenów rocznego dochodu³⁶. W 1788 r. murywany kościół św. Jana wymagał remontu, nadal był uposażony sześcioma włókami ziemi³⁷. Proboszcz tej parafii ks. Egon Rowiński [1941–1945] posiadał trzydzieści osiem mórg (ok. 80 ha) uposażenia³⁸. Do 1985 r.

²⁷ *Pr.U.*, t. II 1, nr 257, s. 165; G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; por. W. Długokęcki, *Osadnictwo na Żuławach*, s. 153.

²⁸ M. Józefczyk, *Elbląg i okolice 1937–1956. Chrześcijaństwo w tyglu dwu totalitaryzmów*, Elbląg 1998, s. 260.

²⁹ A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Fischau (Komturei Christburg)*, w: *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*, z. 44, Thorn 1936, s. 41, 57; G. Dehio, *Handbuch der Kunstdenkmäler West- und Ostpreussen*, opr. M. Antoni, München – Berlin, 1993, s. 140; G. Dehio, *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler – Deutschordenland* (dalej = *Dehio – Handbuch*), opr. E. Gall, München – Berlin 1952, s. 174; por. J. Oblak, *Przeszłość i architektura kościołów*, w: *RDW na rok 1985*, Olsztyn 1985, s. 282.

³⁰ *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. I [1529 r.], wyd. W. Hejnosz, Toruń 1959, s. 58–61; *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. II [1590 r.], wyd. W. Hejnosz, J. Gronowski, Toruń 1960, s. 32–34.

³¹ ADP, C 16, *Compendium ecclesiarum dioecesis Culmensis et Pomesaniae... 1647*, k. 48–48v; *Visitationes ecclesiarum Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episcopo a. 1647 factae*, wyd. A. Pobłocki, Toruń 1900, s. 137–138.

³² ADP, C 3, *Acta Curiae... Laurentii Gembicki...* [do 1609], k. 148–148v – *Quod mansos duos in agro Grinveisen [Gronowo] nuncupato sitos et ad predictam Parochiam Fischoviensem spectantes..*

³³ *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. IV [1676 r.], wyd. W. Hejnosz, J. Waluszewska, Toruń 1967, s. 30.

³⁴ ADP, C 31, *Visitatio Potocki 1698–1700*, k. 994.

³⁵ Tamże, C 54 B, *Acta generali visitatione... Leski 1749–1756*, k. 800–809.

³⁶ Tamże, C 67, *Descriptio Dioecesis... 1785*, k. 276–277.

³⁷ Tamże.

³⁸ M. Józefczyk, *Elbląg i okolice*, s. 349–350.

kaplica urządzona w domu mieszkalnym obok ruin kościoła³⁹, była obsługiwana przez proboszcza z Krzyżanowa, a potem włączona do parafii Gronowo Elbląskie.

GAŁDOWO (Goldau) (*filia par. Ząbrowo*) – kapituła pomezkańska wystawiła pierwszy dokument lokacyjny w 1312 r.⁴⁰, a ponowiła go 19 maja 1377 r. i 29 maja 1401 r. W czasie pierwszej lokacji erylowano tu parafię⁴¹ – dotacja zwyczajowo wynosiła cztery włóki. Wójt kapitulny pomezkański Nikolaus Kusche potwierdził prawa wsi Gałdowo pomiędzy 30 czerwca a 5 lipca 1355 r.⁴². Kościół [zapewne drugi] wybudowano na początku XIV wieku, który strawił pożar w 1414 r., dlatego wkrótce wybudowano nową świątynię⁴³. W 1. poł. XVI w. nie było tutaj proboszcza⁴⁴. W czasach reformacji wspólnota otrzymała własnego predykanta. W 1603 r. wybudowano nowy (obecny) kościół, który przebudowano w latach 1701–1702. Świątynia przetrwała do naszych czasów⁴⁵. Katolików terenu parafii pozostawionych „bez wszelkiej duchownej opieki” księdza katolickiego w 1820 r. włączono do parafii w Szwarcenowie⁴⁶. Po wojnie kościół przejęli katolicy, a obsługuje go proboszcz z Ząbrowa⁴⁷.

GDAKOWO (Dakau) (*filia par. Rodowo*) wieś biskupia (posiadłości Stangów)⁴⁸, którą na 44 włókach lokował biskup pomezkański Rudolf 26 grudnia 1325 r., ale nie potwierdził dotacji świątyni⁴⁹. W 1409 r. stwierdzono istnienie we wsi kaplicy z dzwonem i szatami liturgicznymi, co świadczy o tym, że sprawowano tutaj Mszę św.⁵⁰. Kaplica uległa całkowitej kasacji w czasie wojny głodowej, ale została wkrótce odbudowana. G. Mortensen uważa, że parafia powstała tu w latach 1352–1410.

³⁹ *Spis duchowieństwa i parafii diecezji warmińskiej 1967*, Olsztyn 1967, s. 169; *RDW 1985*, s. 282; *Spis duchowieństwa i podział administracyjny diecezji elbląskiej 1996*, Olsztyn 1996, s. 66–67.

⁴⁰ K.J. Kaufmann, *Geschichte des Kreises Rosenberg*, t. I, Marienwerder 1927, s. 110; M. Kerner-Żuralska, *Materiały do dziejów osadnictwa Pomezanii*, s. 163.

⁴¹ *Pom.U.*, nr 78, s. 117 oraz nr 114, s. 167; G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*.

⁴² *Pr.U.*, t. VI, nr 328, s. 184 – czwarty warunek był następujący, który trzeba było zastosować w przypadku bogatego proboszcza: *Quarta condicio est, quod in duobus diebus in bebdomada, quos sculthetus cum consulibus ordinaverit seu elegerit, debet unusquisque secare ligna in dicta silva in parte sua pro usu et necessitate sua, cum potest haberi aura et via educendi commodosa*.

⁴³ Por. J. Obląk, *Przeszłość i architektura kościołów*, s. 224.

⁴⁴ G.G. Mortensen, *Besetzte*.

⁴⁵ B. Koziełło-Poklewski, E. Martuszewski, *Dzieje wsi*, w: *Hława. Z dziejów miasta i powiatu*, red. M. Lossmann, Olsztyn 1972, s. 220.

⁴⁶ J. Fandkidejski, *Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1880, s. 122–123.

⁴⁷ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 132; *RDW 1985*, s. 223–224.

⁴⁸ *Pom.U.*, nr 7, s. 9–10: *De residuis vero quinquaginta marcis predictis preposito et canonicis optionem relinquimus ut vel ipsas nobis solvant ad terminum promissum vel loco earum quinquaginta mansos in Radowe et Dachowe mensurando versus Stangenberch de quibus nos et nostri heredes dicte ecclesie tenebimur in uno servicio cum armis levibus deservire*.

⁴⁹ *Pr.U.*, t. II 1, nr 523, s. 353–354; *Pom.U.*, nr 31, s. 46–47; W. Kętrzyński, *O ludności polskiej polskiej*, s. 182 – twierdzi, że Stango sprzedał wieś Gdakowo w 1321 r. Janowi Wenke; M. Roman, *Osadnictwo na Żuławach i stosunki własnościowe w Pomezanii*, s. 47.

⁵⁰ B. Koziełło-Poklewski, E. Martuszewski, *Dzieje wsi*, s. 221.

Pierwsza wzmianka o jej istnieniu pochodzi z 1414 r.⁵¹. Nowy przywilej lokacyjny wystawił biskup pomezkański Jan III dnia 13 lipca 1438 r., nie wspominając o zobowiązaniach wobec kościoła⁵². W 1. połowie XVI w. była nieobsadzona⁵³, dlatego przejęli ją protestanci, budując w 1601 r. nową kaplicę⁵⁴. W latach 1753–1755, po rozebraniu kaplicy, wybudowano tutaj kościół, a świątynię restaurowano w 1835 r. Po wojnie przeszła ona w ręce katolików, stając się filią parafii w Prabutach do 1981 r., a potem kościoła w Rodowie, gdzie erygowano nową parafię⁵⁵.

GNOJEWO (Gnojau) (*filia par. Szymankowo*) parafia powstała tu 29 czerwca 1338 r., czyli w czasie lokacji wsi przez wielkiego mistrza Dietricha von Altenburg, który udotował proboszcza czterema włókami ziemi⁵⁶. W 1323 r. występowała pod nazwą *Gnoyow*, gdzie był już kościół⁵⁷. Należała do grupy parafii obsadzonych w XVI w., a „*pleban oral pro usu suo*” (na własny użytek) uprawiał cztery włóki ziemi – tak było w 1529 r. i 1590 r.⁵⁸ W latach 1509–1603 nastąpiła nowa fundacja parafii, o której istnieniu wzmiankowano w 1582 r.⁵⁹ W 1582 r. kaznodzieja protestancki przejął tu świątynię katolicką. W 1647 r. kościół obsługiwał ksiądz katolicki z Kończewic, któremu podlegał też kościół w Lisewie. Proboszcz uzyskiwał z czterech włók 400 florenów⁶⁰ *et alias res iuxta contractum* oraz dziesięcinę z Gnojewa i Szymonowa, gdzie niegdyś stała kaplica uposażona dwoma włókami. W 1698 r. proboszcz dzierżawił cztery włóki plebańskie i cztery włóki należące do kościoła filialnego w Bystrzu, ale nie wzmiankowano o włókach w Gnojewie i w Szymonowie⁶¹. Wizytacja z 1700 r. potwierdziła, że proboszcz posiadający cztery włóki, rozproszone wśród pól dzierżawców i bardzo okrojone w swoim areale, uprawiał je sam. Ponadto, kiedyś uprawiał dwie włóki ziemi, które należały do kaplicy filialnej w Szymankowie, ale z wielką szkodą dla kościoła proboszcz pozbył się ich, przysądżając

⁵¹ G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*.

⁵² *Pom.U.*, nr 137, s. 197–198.

⁵³ G.G. Mortensen, *Besetzte*.

⁵⁴ J. Obłąk, *Przeszłość i architektura kościołów*, s. 478.

⁵⁵ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 128; *RDW 1985*, s. 478; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 116.

⁵⁶ *Pr.U.*, t. III–1, wyd. M. Hein, Königsberg 1944, nr 171, s. 123–124; E. Dormann, *Geschichte des Kreises Marienburg*, Marienburg 1862, s. 16; K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens in östlichen Preussen bis zum Jahre 1410*, Königsberg 1934, s. 44; B. Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg*, t. 1, Danzig 1906, s. 55; F. Lulkowski, *Z historii Kościoła*, s. 2.

⁵⁷ W. Dłogokęcki, *Osadnictwo na Żuławach*, s. 111 – było tutaj osadnictwo wczesnośrednio-wieczne; W. Kętrzyński, *O ludności polskiej*, s. 213.

⁵⁸ *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. I [1529 r.], s. 15 oraz t. II, s. 23

⁵⁹ G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; G.G. Mortensen, *Besetzte*; H.A. Pohl, *Neukirch*, k. 18.

⁶⁰ ADP, C 16, *Compendium... 1647*, k. 37; *Visitaciones... 1647*, s. 104–105.

⁶¹ ADP, C 16, *Compendium... 1647*, k. 37; tamże, C 25, *Acta acticata... 1694–1695*, k. 86–87v – *Quia capella illa Cymisdorfensis, ad quam dicta mansi applicati fuerunt deprivit, iam ad praesens non exstat nec Divina Officia ac onera respectu dictorum mansorum peraguntur, ideoque cum beneficium datur propter officium, cessante Divino Officio in praedicta capella et fructus eiusdem capellae priorii omnino cessare debent*; tamże, C 31, *Visitatio Potocki... 1698–1700*, k. 837–841 – zapis wizytacyjny z 11 marca 1700 r.; F. Lulkowski, *Z historii Kościoła*, s. 10.

Bogu poświęconym Dziewicom Miłosiernym (*Deo dicatis Virginibus Charitatis*) nie tak dawno *Culmae fundatis*. Proboszcz Gnojewa z ich dzierżawy przewidywał uzyskiwać każdego roku około 30 florenów na potrzeby domowe⁶². Dnia 6 czerwca 1749 r., biskup zobowiązał proboszcza do odzyskania uszczuplonych włók parafialnych (*antiquam decurtationem mansorum huius Ecclesiae dotalium*) przed kompetentnym forum sądowym od jednego z wityrków i sołtysa gnojewskiego. W tym miejscu wspomniął o gruntach parafialnych, które oderwał od kościoła *Honesto Denryk Vitricis et Sculteto Gnojoviensi*, a także odzyskania utraconych dochodów z powodu ich utraty⁶³. Przynależność czterech włók plebański, z których korzystał tutejszy proboszcz, potwierdzono w repertorium: *in eo mansi ecclesia* 4⁶⁴. Sporządzający opis parafii w 1785 r., informował, że proboszcz użytkował cztery włoki ziemi, ogród i sad, z których otrzymywał 600 florenów, nie wzmiankowano żadnych włók w Szymankowie⁶⁵. Po zbudowaniu tutaj świątyni w 1863 r., przeniesiono do Gnojewa siedzibę proboszcza, gdzie 22 lipca 1868 r. biskup erygował parafię. Rezydujący tutaj proboszcz, jako rekompensatę za przekazanie dotacji ewangelikom, otrzymywał 200 talarów rocznie dodatku finansowego⁶⁶. W 1788 r. kościół parafialny świętych Szymona i Judy był udotowany czterema włokami ziemi oraz dziesięciną⁶⁷. W 1863 r. protestanci zbudowali tutaj niewielki kościół, który od 28 października 1981 r. służy katolikom jako filia Szymankowa⁶⁸.

GRĄDKI (Gross Thierbach) (filia par. Rogajny) – tutejsza parafia powstała w latach 1310–1351, ale pierwsza wzmianka o niej pochodzi z lat 1410–1411⁶⁹. W 1. połowie XVI w. parafia była pozbawiona proboszcza⁷⁰. M. Józefczyk przyjmuje, że pierwszy kościół zbudowano w latach 1578–1590, ale ten mały kościół nie nadawał się do użytku już w 1708 r.⁷¹. Natomiast A. Harnoch uważa, że „nie był to pierwszy kościół”. Kolejną świątynię zbudowano w 1776 r.⁷². Uszkodzony znacznie w 1945 r. został odbudowany w latach 1980–1988, stając się filią parafii Rogajny od 1993 r. (wcześniej do Kalnika)⁷³.

⁶² ADP, C 31, *Visitatio Potocki 1698–1700*, k. 840.

⁶³ Tamże, C 54, *Acta Generali Vistitatione (1749–1756)*, k. 888.

⁶⁴ Tamże, C 61, *Dokumenty lokacyjne...* 1771, k. 1–6.

⁶⁵ Tamże, C 67, *Descriptio dioecesis...* 1785, k. 306–307.

⁶⁶ A. Harnoch, *Chronik und Statistik*, s. 435; F. Lulkowski, *Z historii Kościoła*, s. 13.

⁶⁷ ADP, C 67, *Descriptio dioecesis [1785]*, k. 306–307.

⁶⁸ *Schematyzm...* 1986, s. 128; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 88.

⁶⁹ G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*.

⁷⁰ G.G. Mortensen, *Besetzte*.

⁷¹ A. Harnoch, *Chronik und Statistik*, s. 150–151; L. Słodowik, *Wsie dawnego powiatu pasłęckiego*, w: *Pasłęk. Z dziejów miasta i okolic 1297–1997*, Pasłęk 1997, s. 653.

⁷² A. Harnoch, *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen Provinzen Ost- und Westpreussen*, s. 150; A. Boetticher, *Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, t. III – Oberland, Königsberg 1894–1899, s. 117–118.

⁷³ M. Józefczyk, *Elbląg i okolice*, s. 309; *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 184–185; *RDW 1985*, s. 298; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 113.

JANUSZEWO (Januschau) (*filia par. Redaki*) – erygowanie parafii nastąpiło na krótko przed 1300 r.⁷⁴, ale wymienił ją dopiero dokument wytyczenia granic Gałdowa w 1312 r.⁷⁵. Przywilej lokacyjny *Janischow* (1385 *Jenuschaw*), który wystawiła kapituła pomezkańska, pochodzi dopiero z 10 czerwca 1362 r. Kościół został udotowany czterema włókami (*von diesen gehören 4, dazu 4 Morgen Uebermass, der Kirche*) oraz dziesięciną⁷⁶. Wiadomo, że wkrótce potem wybudowano kościół, ale zapewne była to już następna świątynia, którą zniszczono w czasie wojen w 1. połowie XV w. W 1. połowie XVI w. nie było tutaj proboszcza⁷⁷. W 1576 r. w Januszewie, na zaniedbanym cmentarzu stała drewniana, zabytkowa wieża kościelna z dzwonem z 1764 r. To świadczy, że protestanci zbudowali tutaj świątynię w okresie nowożytnym⁷⁸. Po II wojny światowej wieś należała do Susza, a od 1986 r. w parafii Redaki. Od 1991 r. msza św. jest odprawiana w domu należącym niegdyś do właścicieli majątku⁷⁹.

JASNA (Lichtfelde) (*parafia obsługiwana przez księdza z Żuławki Sztumskiej*) – wieś założył komtur dzierżgoński Helwig von Goldbach na przełomie 1288/1289 r.⁸⁰, a może nawet w 1277 r. Wówczas udotowano parafię dwiema włókami ziemi, gdyż w latach 1301–1311 komtur dzierżgoński Sighard von Schwarzburg, przydzielił parafii trzecią wolną włókę⁸¹, z której proboszcz uiszczal podatek. Włóki parafialne leżały na lewo od drogi do Żuławki, zwane *Schweinskopp* (*Głowa świni*), tuż za ogrodem parafialnym⁸². Nowy przywilej lokacyjny wieś otrzymała 17 stycznia 1354 r. z rąk wiekiego łowczego Konrada Bruningsheima⁸³. Kościół parafialny wybudowano w latach 1320–1330. W 1411 r. poniósł wielkie straty, a w latach 1628–1629 był płdrowny. W 1650 r. Szwedzi ostrzeliwali kościół

⁷⁴ G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*.

⁷⁵ *Pom.U.*, s. 35; K.J. Kaufmann, *Geschichte des Kreises Rosenberg*, s. 111; M. Kerner-Żuralska, *Materiały do dziejów osadnictwa Pomezanii*, s. 163; M. Roman, *Osadnictwo na Żuławkach i stosunki własnościowe w Pomezanii*, s. 50.

⁷⁶ *Pr.U.*, t. VI 1, wyd. K. Conrad, Marburg 1986, nr 28, 16: *Schulze und Bauern geben als Messkorn (missalis annona) je einen halben Scheffel Weizen (siligo) und Hafer*; *Pom.U.*, nr 61, s. 93 – *De quibus iam dictis liberis mansis quatuor mansi et quatuor iugera facta mensuratione inventa ecclesie ibidem sunt dotati...*; W. Kętrzyński, *O ludności polskiej polskiej*, s. 213.

⁷⁷ G.G. Mortensen, *Besetzte*.

⁷⁸ B. Koziełło-Poklewski, E. Martuszewski, *Dzieje wsi*, s. 226.

⁷⁹ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 131; *RDW 1985*, s. 479; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 120.

⁸⁰ *Pr.U.*, t. I 2, wyd. A. Seraphim, Königsberg 1909, nr 552, s. 345 oraz nr 359, s. 243; F.W. Schmitt, *Geschichte des Stuhmer Kreises*, s. 235; A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Morein (Komturei Christburg) während der Ordenszeit*, w: *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*, h. 39, 1931, s. 94; B. Schmid, *Der Kreis Stuhm. Ein Abriss...*, s. 12; *Der Kreis Stuhm*, s. 103.

⁸¹ *Pr.U.*, t. III, nr 86a, s. 56; *Pr.U.*, t. V 1, nr 208, s. 118–119; A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Morein*, s. 94.

⁸² A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Morein*, s. 116.

⁸³ *Pr.U.*, t. V 1, nr 208, s. 118–119.

w Jasnej, pałac go w 1668 r.⁸⁴. Świątynię odbudowano w 1669 r.⁸⁵. W 1552 r. Zygmunt August przekazał kościół protestantom, którzy dzierżyli go aż do 1668 r., kiedy wyrokiem sądowym zwrócono ją katolikom⁸⁶. Podczas wizytacji 13 maja 1749 r., wzmiankowano o niszczycielskiej wojnie szwedzkiej. Wizytator potwierdził sześć włók parafialnych, leżących w trzech polach, których nie użytkował, ponieważ przejęli je różni dzierżawcy⁸⁷. Kościół Świętej Trójcy, w 1788 r., nadal posiadał sześć włók, ale cztery włóki dzierżawiono, a dwie użytkował *curatus*⁸⁸. W repertorium z 1771 r. zapisano, że parafia posiadała trzy włóki dotacyjne, ale na mocy transakcji z 1674 r. proboszcz posiadał cztery włóki ziemi (*in eo Ecclesiae donantur 3 mansi, in transactione Ao 1674 probata documentis 4 mansi*)⁸⁹. Z opisu parafii z ok. 1785 r. wynika, że tutejszy proboszcz nadal cieszył się dochodami z sześciu włók ziemi, z których cztery dzierżawił za 300 florenów rocznie, a dwie włóki sam obsiewał (jedną przeznaczając na pasze dla zwierząt)⁹⁰. Do 1945 r. parafia posiadała własnego proboszcza, a po wojnie obsługiwali parafię proboszczowie ze Zwierzna. W 1952 r., parafię połączono unią personalną z Żuławką Sztumską, z zachowaniem praw parafialnych.

JAŚKOWO (Jäskendorf) (*filia par. Boreczno*) – wieś i parafię założył 11 sierpnia 1308 r. komtur dzierzgoński Sieghardt von Schwartzburg⁹¹. Wzmiankowano ją także w dokumencie z 21 stycznia 1326 r.⁹². Wtedy zbudowano kościół, o którym nie zachowały się żadne informacje. O istnieniu parafii świadczą cztery włóki fundacyjne, o których nie wspomniał przywilej lokacyjny⁹³. Podobnie jak w wielu innych parafiach, nie było tutaj obsady proboszczowskiej w 1. połowie XVI w.⁹⁴. Od 1616 r. kościół przejęli protestanci, którzy w latach 1769–1770 zbudowali istniejący kościół⁹⁵. Od powojnia świątynia służy katolikom. Najpierw, do 1972 r., jako filia Zalewa, a później filia parafii Boreczno⁹⁶.

JEZIERNIK (Schönsee) (*filia par. Ostaszewo*) – 6 marca 1334 r. wielki mistrz Zakonu Luther von Braunschweig wydał przywilej lokacyjny tej wsi, przydziela-

⁸⁴ A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Morein*, s. 111; *Der Kreis Stuhm*, s. 103.

⁸⁵ B. Schmid, *Der Kreis Stuhm*, s. 32.

⁸⁶ G. Dehio, *Handbuch*, s. 361; *Die pomesanische Anteil der Diöcese Ermland*, s. 128; J. Obląk, *Przeszłość i architektura kościołów*, s. 243.

⁸⁷ ADP, C 54 B, *Acta generali visitatione... Leski (1749–1756)*, k. 773–785.

⁸⁸ Tamże, C 67, *Descriptio dioecesis... 1785*, k. 280–281.

⁸⁹ Tamże, C 61, *Dokumenty lokacyjne... 1771*, k. 1–6.

⁹⁰ Tamże, C 67, *Descriptio dioecesis... 1785*, k. 280–281.

⁹¹ *Pr.U.*, t. I 2, nr 889, s. 561 – pominięto jednak uposażenie kościoła; G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; G. Leyding, *Z dziejów powiatu*, s. 68.

⁹² *Pr.U.*, t. III, s. 367.

⁹³ H. Wunder, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte*, s. 208.

⁹⁴ G.G. Mortensen, *Besetzte*; A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Preußischmarkt (Komturei Christburg)*, s. 49–50 – nie wspomina o istnieniu tutaj kościoła.

⁹⁵ J. Obląk, *Przeszłość i architektura kościołów*, s. 149; A. Harnoch, *Chronik und Statistik*, s. 171; G. Dehio, *Handbuch*, s. 161.

⁹⁶ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 191–192; *RDW 1985*, s. 150; *Spis duchowieństwa... diecezji elblaskiej 1996*, s. 88.

jąc przyszłej parafii cztery wolne włóki i dziesięcinę⁹⁷. W 1. połowie XVI w. była pozbawiona proboszcza⁹⁸. Dnia 10 czerwca 1564 r. ksiądz opowiadał się jako zwolennik *czystej Ewangelii*. Natomiast 10 kwietnia 1620 r. parafię objął ksiądz diecezji plockiej Bartłomiej Duczimiński⁹⁹. 26 grudnia 1636 r. kościół w Jezierniku został włączony do parafii w Ostaszewie, a w 1647 r. proboszcz Nowej Cerkwi obsługiwał kościoły parafialne w Jezierniku i Ostaszewie oraz nieczynny kościół w Pręgowie¹⁰⁰. Proboszcz z Nowej Cerkwi, wówczas pobierał rocznie 430 florenów z dzierżawy czterech włók plebańskich¹⁰¹. Tak było w latach 1654–1677¹⁰². W czasie wizytacji w 1698 r., stał tutaj *ecclesia filialis ecclesiae parochialis Schonbergensis incorporata*, proboszcz dzierżawił, za zgodą biskupa, cztery włóki plebańskie za 100 florenów¹⁰³. *Parochus*, w 1700 r. z Ostaszewa, dzierżawił za zgodą biskupa diecezji cztery włóki proboszczowskie za 100 florenów każdy, uzyskując rocznie 400 florenów¹⁰⁴. Fakt związania tego kościoła z parafią w Ostaszewie potwierdzono 23 czerwca 1749 r.¹⁰⁵. *Schönsee filia Ecclesiae Schönbergensis* posiadał cztery włóki dotacyjne, które potwierdzono odpisem przywileju lokacyjnego z 1771 r.¹⁰⁶. W aktach wizytacji z 7 sierpnia 1787 r. zaznaczono, że *Jacob Kreij der ein Catholique* dzierżawił dwie włóki za 600 florenów, a menonita dzierżawił kolejne dwie włóki za 675 florenów rocznie¹⁰⁷. Po II wojnie światowej, w 1945 r., ponownie poświęcono świątynię jako filię parafii w Ostaszewie¹⁰⁸.

JĘDRYCHOWO Hławskie (Heinrichau) (*kaplica par. Laseczno*) – wzmiankowano w 1312 r. w związku z Gałdowem¹⁰⁹. W 1313 r. kapituła pomezkańska nadała osiem włók ziemi Janowi i uposażyła kościół ósmioma włókami¹¹⁰. W 1400 r. wieś była nazywana *Heynrichowe*¹¹¹. Na Boże Narodzenie 1473 r., kapituła pomezkańska

⁹⁷ *Pr.U.*, t. II 1, nr 829, s. 557; G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; B. Schmid, *Bau- und Kunstenkmäler des Kreises Marienburg*, s. 283; F. Lulkowski, *Z historii Kościoła*, s. 3.

⁹⁸ G.G. Mortensen, *Besetzte*.

⁹⁹ ADP, C 7, *Liber actorum... 1615–1621*, k. 105v; tamże, C 9, *Actorum Curiae... 1625–1630*, k. 28–1 czerwca 1625 r. oficjał upominał się o rezydencję proboszcza w tej parafii.

¹⁰⁰ Tamże, C 16, *Compendium ecclesiarum... 1647*, k. 44v–45; F. Lulkowski, *Z historii Kościoła*, s. 7–8, 10–11.

¹⁰¹ ADP, C 16, *Compendium... 1647*, k. 45; *Visitationes... 1647*, s. 128.

¹⁰² ADP, C 17, *Acta actorum... 1653–1655*, k. 291; H.A. Pohl, *Die katholische Pfarrei St. Martin Neukirch*, k. 30–51.

¹⁰³ ADP, C 31, *Acta acticata... 1699–1700*, k. 1017–1018.

¹⁰⁴ Tamże, C 31, *Visitatio Potocki 1698–1700*, k. 1018.

¹⁰⁵ Tamże, C 72, *Acta Visitationis... 1786–1787*, k. 124 v – wizytacja z 7 sierpnia 1787 r.; tamże, C 67, *Descriptio dioecesis* [1785], k. 298–299.

¹⁰⁶ Tamże, C 61, *Dokumenty lokacyjne... 1771*, k. 1–6.

¹⁰⁷ Tamże, C 72, *Acta Visitationis* (1786–1787), k. 126.

¹⁰⁸ *Schematyzm... 1986*, s. 120; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 104.

¹⁰⁹ K.J. Kaufmann, *Geschichte des Kreises Rosenberg*, s. 111; M. Kerner-Żuralska, *Materiały do dziejów osadnictwa Pomezanii*, s. 163.

¹¹⁰ *Pr.U.*, t. II 1, nr 101, s. 65–66; *Pom.U.*, s. 28; G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; K.J. Kaufmann, *Geschichte des Kreises Rosenberg*, s. 111; B. Kozieliński-Poklewski, E. Martuszewski, *Dzieje wsi*, s. 228; M. Roman, *Osadnictwo na Żulawach i stosunki własnościowe w Pomezanii*, s. 50.

¹¹¹ W. Kętrzyński, *O ludności polskiej*, s. 214.

odnowiła przywilej lokacyjny, nadając Jerzemu Tannberg sześć wolnych włók¹¹². Tu również nie urzędował proboszcz w 1. połowie XVI w.¹¹³, a kościół uległ dewastacji. Po wojnie do 1972 r., wieś leżała w granicach parafii Ząbrowo, a później do Laseczna. W 1984 r. wybudowano tu kaplicę, filię Laseczna¹¹⁴.

KRAŚNIEWO (Schönau) (*filia par. Pogorzala Wieś*) – parafia nie była tu raczej planowana w trakcie lokacji wsi, która mogła nastąpić po 1286 r. Konrad von Jungingen [1393–1407] na prośbę sołtysa i mieszkańców Kraśniewa odnowił 22 lipca 1400 r. przywilej lokacyjny Wernera von Orselna [1324–1330] z 22 lipca 1321 r., w którym nie wspomniano o dotacji parafii¹¹⁵. Dekret erekcyjny kościoła, którym dotowano go czterema włókami, wystawiono 19 października 1956 r. zachował się on w *Liber Beneficiorum Dioecesis Pomesaniae, Piotr Disburg VV Capituli Pomesan. Notarium*, w którym zapisano: *In Nomine Domini. Amen. Notum sit omnibus fundatam esse Ecclesiam in villa Schonowo in maiori Insula Mariaeburgensi sub titulo S. Mariae Magdalenae habentem quatuor mansos dotaes, sicut et aliae omnes Ecclesiae in utraque Insula Mariaeburgensi, si non plures habent certe non pauciores mansos sitos prope Ecclesia, qui liber eorum seorsum sumpto Continet in se Triginta tria, iugera secundum, dum Ius Culmensi. Habet et libera propinationem, sicut omnes Ecclesiae in utraque Insula et in tota Prussia et in molendino libera molitionem sicut erectio Ecclesiae*¹¹⁶. W 1623 r. istniała tu parafia, ale złączona unią personalną proboszcza Pogorzala Wieś – Kraśniewo¹¹⁷. Dnia 7 listopada 1562 r. tutejszym proboszczem był ksiądz *Christophorus Scharfenorth plebanus in Schönau*¹¹⁸, który nie uległ luteranizacji, jak inni księża¹¹⁹. Dnia 20 grudnia 1636 r. tutejszy kościół określano jako filię pogorzelską¹²⁰. Proboszcz posiadał wtedy dwie włóki ziemi, o których wzmiankowano w czasie wizytacji w 1647 r., w okresie reformacji zostały rozparcelowane przez gospodarzy. Brakowało tu proboszcza (*Capella in Villa Szonowo*), którym nadal był ksiądz z Pogorzalej Wsi¹²¹. W 1698 r.,

¹¹² *Pom.U.*, nr 172, s. 237.

¹¹³ G.G. Mortensen, *Besetzte*.

¹¹⁴ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 132–133; *RDW 1985*, s. 222; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 72.

¹¹⁵ ADP, C 61, *Dokumenty lokacyjne... 1771*, k. 30–32; W. Długokęcki, *Osadnictwo na Żuławach*, s. 118.

¹¹⁶ APL, *Teczka akt luźnych. Series parochorum*, k. 8 [II pag.].

¹¹⁷ Tamże; F. Lulkowski, *Z historii Kościoła*, s. 4, 3, dalej omówiono zobowiązania parafian względem kościoła: *verba sunt; restaurationem et aedificationem tam Ecclesiae quam domus Parochialis et aedificiorum plebanalium tenent praedicti Incloae et Parochiani et ad aedificationem sepiarum tam circa Ecclesiam quam circa plebanalia aedificia et ad eiectionem fossarum in omnibus agris et campis plebanalibus, sicut et (alii) Parochiani suarum Ecclesiarum in utraque Insula Mariaeburgensi*. Autor znalazł go w archiwum parafii Boręty, dek. Nowy Staw.

¹¹⁸ Tamże, s. 7.

¹¹⁹ M. Biskup, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w. (mapa i materiały)*, w: *RTNT*, R. 60, z. 2, 1957, s. 87–93 [woj. malborskie].

¹²⁰ ADP, C 12, *Acta, decreta, rescripta*, k. 72v–73.

¹²¹ Tamże, C 16, *Compendium ecclesiarum... 1647*, k. 39; F. Lulkowski, *Z historii Kościoła*, s. 3, 10.

wizytator informował, że kościół nie posiadał włók proboszczowskich (*mansos parochiales hic nullos habet parochus*), gdyż rozgrabili ją wieśniacy¹²². Płacili oni roczny podatek w wysokości 60 florenów, ale nie jako podatek od włóki, ale na zasadzie uznania prawa parafialnego, którym ukrywali swoje oszustwo. Nigdzie, na całych Żuławach Malborskich (*nullibi in tota Insula Mariaeburgensi*), nie płacono podobnego podatku¹²³. W archiwum przechowywano przywilej lokacyjny wsi (*latinum et germanicum*), z którego w 1771 r. sporządzono odpis, ale nie wzmiankowano w nim dotacyjnych włók kościelnych¹²⁴. W 1785 r. do kościoła filialnego w Kraśniewie należały dwie włóki ziemi, które użytkował proboszcz z Pogorzalej Wsi¹²⁵. Również w 1788 r., stał *filialny kościół w Kraśniewie z muru pruskiego, pod tytułem św. Magdaleny... desolatissima*¹²⁶. O jego remont troszczyli się mieszkańcy: Derkstuka z Kraśniewa, Marcin Brauser i Piotr Entz z Pogorzalej Wsi¹²⁷. Po wojnie, w 1962 r. zaczęto odprawiać nabożeństwa w niewielkim zabudowaniu, gdzie przechowywano sprzęt przeciwpożarowy, a w latach 1985–1989 r. zbudowano kościół filialny¹²⁸.

LIPINKA = LIGNOWY (Lindenau) (*filia par. Świerki*) – dokument lokacyjny wsi wystawił (*Villae dictae Lindenaw*) Winrych von Kniprode (1351–1582), którym udotował kościół parafialny czterema włókami¹²⁹. Te włóki potwierdzano przed 1622 r.¹³⁰. Dnia 20 grudnia 1636 r. wzmiankowano o filii (*Ligenaviensem filialem observet*), a w 1640 r. ksiądz był nazywany proboszczem Świerek i Lipinek (*Nocendorfensis, Tamsensis, Lignoviensis Plebani*)¹³¹. W 1647 r. kościół w Lipince obsługiwał wikariusz z parafii Świerki, który otrzymywał 50 florenów rocznie¹³². Również w 1700 r. wizytator podkreślił, że nie było tu uposażenia proboszczowskiego od chwili erekcji (*proventus parochiales... quod nulli sunt Mansi, nullaque exstat Erectio*). Być może były jakieś dotacje, które (*sub tempus hostilitatis*) sprzeniewierzono, ponieważ mieszkańcy płacili proboszczowi podatek rekognicyjny w wysokości 50 *Marcas Pruthenicales*, przeliczany na 33 *florenos Pruthenicos bona monetae* i 15 groszy¹³³. W czasie wizytacji 11 sierpnia 1788 r. stał tu filialny kościół św. Barbary, który stanowił integralną część parafii Świerki¹³⁴. Ta XIV-wieczna świątynia została spalona w 1945 r., a w 1957 r. rozebrano część murów świątyni¹³⁵. W 1946 r.

¹²² ADP, C 31, *Acta acticata... 1699–1712*, k. 857–858.

¹²³ Tamże, C 31, *Visitatio Potocki 1698–1700*, k. 858.

¹²⁴ Tamże, C 61, *Dokumenty lokacyjne... 1771*, k. 1–6.

¹²⁵ Tamże, C 72, *Acta Visitationis (1786–1787)*, k. 164.

¹²⁶ Tamże, C 84, *Varia*, k. 199–1775 r.

¹²⁷ Tamże, C 67, *Descriptio dioecesis [1785]*, k. 322–323.

¹²⁸ *Schematyzm... 1986*, s. 127; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 87.

¹²⁹ ADP, *Dokumenty lokacyjne*, k. 32.

¹³⁰ *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. II [1590 r.], s. 110.

¹³¹ ADP, C 12, *Acta, decreta, rescripta*, k. 66, 253–254

¹³² Tamże, C 16, *Compendium ecclesiarum... 1647*, k. 46v–47.

¹³³ Tamże, C 31, *Visitatio Potocki 1698–1700*, k. 1025–1026.

¹³⁴ Tamże, C 72, *Acta Visitationis... 1786–1787*, k. 134–137; tamże, C 67, *Descriptio dioecesis [1785]*, k. 300–301.

¹³⁵ *Der Kreis Stuhm*, s. 40.

katolicy przejęli kościół protestancki (z 1798 r.), a w latach 1992–1993 zbudowano tutaj kaplicę¹³⁶.

LUBACHOWO (Liebwalde) (*filia par. Myslice*) – wieś lokował w 1299 r. komtur dzierzgoński Henryk von Zuckschwert, a 11 stycznia 1342 r. potwierdził komtur Aleksander Kronre¹³⁷, przyznając kościołowi cztery włóki ziemi¹³⁸. W połowie XVI wieku urzędował tu proboszcz¹³⁹, później przejęli świątynię protestanci. W 1543 r. wizytatorzy stwierdzili, że parafia obejmowała swoim zasięgiem 19 wsi, wraz z Przezmarkiem – wówczas parafia należała do starostwa w Zalewie¹⁴⁰. W 1584 r. ewangelicką parafię w Lubachowie przejął Przezmark, przejął też cztery włóki kościelne¹⁴¹. W 1818 r. powołano ewangelicką parafię Lubachowo z filią w Przezmarku¹⁴². W 1945 r. kościół w Lubachowie przejęli napływający tutaj katolicy, który włączono do parafii w Dzierzgoniu, a w 1954 r. stał się filią parafii w Myślicach¹⁴³.

LUBNOWY (Gross Liebenau) (*filia par. Kamieniec*) – kapituła pomezkańska w Kwidzynie, w 1330 r., nadała sołtysowi Wilhelmowi wieś na 54 włókach, z obowiązkiem dostarczenia *missalia proboszczowi* w Różnowie¹⁴⁴. W 1. połowie XVI w. wieś nie miała duszpasterza¹⁴⁵. Należy zatem przyjąć, że istniała tu tylko kaplica filialna Różnowa, według hipotezy G. Mortensena, który wykazał tu punkt sakralny. W 1546 r. sołtysiem wsi był Jakub Kokoszka, co wskazuje na mieszkających tutaj Polaków. W czasach reformacji kaplicę przejęli protestanci, którzy należeli do parafii ewangelickiej w Kamieńcu. W 1957 r. w Kamieńcu erygowania katolicką parafię, a wieś weszła w jej skład. W 1989 r. wybudowano tu kaplicę filialną parafii Kamieniec¹⁴⁶.

¹³⁶ F. Lulkowski, *Z historii Kościoła*, s. 4–5, 11, 13; G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen; Schematyzm... 1986*, s. 124; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 107.

¹³⁷ *Pr.U.*, t. I 2a, nr 727, s. 453; *Pr.U.*, t. II 1, nr 368, s. 274; *Pr.U.*, t. III 2, nr 427, s. 294; G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Preußischmarkt*, s. 65.

¹³⁸ A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Preußischmarkt*, s. 66; K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens*, s. 27, 30..

¹³⁹ G.G. Mortensen, *Besetzte*.

¹⁴⁰ H. Wunder, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte*, s. 254 – Gr. und Kl. Ptothainen, Heugnicken, Heinrichsdorf = Milikowo, Kunzendorf = Witoszewo, Taabern = Tabory, Kl. Prohnen, Kuchsen, Deunen, Boyden, Kl. Boyden = Goyden, Vorwerk, Prohnen, Kl. Knicken, Glanden, Lipnitz, Paudelwitz, Koltheney; Z. Leyding, *Dzieje wsi*, s. 78.

¹⁴¹ A. Harnoch, *Chronik und Statistik*, s. 173–174.

¹⁴² G. Leyding, *Z dziejów powiatu*, s. 49, 57.

¹⁴³ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 188; *RDW 1985*, s. 156; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 52; A. Szorc, *Dzierzgoń od początku*, s. 200.

¹⁴⁴ *Pr.U.*, t. II 1, nr 706, s. 468–469: *Insuper ville predictae incole plebano in Rosenaw [Różnowo – J.W.] de singulis mansis dimidiam mensuram siliginis et dimidiam avene nomine missalis annone anno quolibet dare debent.*; *Pom.U.*, nr 39, s. 56; K.J. Kaufmann, *Geschichte des Kreises Rosenberg*, s. 72, 95, 113.

¹⁴⁵ G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; G.G. Mortensen, *Besetzte*.

¹⁴⁶ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 125; *RDW 1985*, s. 473; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 118–119.

ŁĄCZNO (Wiese) (*filia parafii bł. Michała Kozala w Morągu*) – 8 listopada 1310 r. komtur dzierzgoński Zygfryd von Schwarzburg lokował wieś na dziesięciu włókach¹⁴⁷. Później wieś wchodziła w skład komory morąskiej i komturstwa elbląskiego. W 1543 r. zbudowano tutaj kościół – zapewne kolejny, ponieważ wcześniej parafia należała do grupy nieobsadzonych¹⁴⁸, a to przekonuje, że musiała być udotowana. Po II wojnie światowej wieś włączono do parafii św. Józefa w Morągu, a od 1987 r. do parafii bł. Michała Kozala w Morągu¹⁴⁹.

MONASTYRZYSKO WIELKIE (Groß Münsterberg) (*kaplica par. Stary Dziergoń*) – wieś wymieniono przy okazji lokacji Starego Miasta w 1312 r. oraz Cieszymowa w 1323 r., co wskazywałoby, że parafia mogła tutaj powstać po 1310 r., jak przyjmuje G. Mortensen¹⁵⁰. W księgach podatkowych odnotowano, że parafia była udotowana pięcioma włókami ziemi¹⁵¹. Również ta parafia stała osierocona w połowie XVI w., wiadomo, że do 1721 r. stał tutaj kościół parafialny, a potem kaplica. Jeszcze w 1638 r. potwierdzono istnienie czterech włók kościelnych¹⁵². W okresie protestanckim parafia Stary Dziergoń i Monastyrzysko należały do diecezji morąskiej. Po wojnie, w latach pięćdziesiątych XX w. na potrzeby służby Bożej zaadoptowano grobowiec, który obsługuje ksiądz ze Starego Dzierzonia¹⁵³.

MÓZGOWO (Mosgau, Nosgwitz¹⁵⁴) (*filia par. Laseczno*) – 1 listopada 1323 r. mistrz krajowy Friedrich von Wildenberg podpisał przywilej lokacyjny tej wsi¹⁵⁵. Po II pokoju toruńskim w 1466 r. wieś znalazła się w granicach Rzeczypospolitej. W 1647 r. wieś wchodziła w skład parafii Szwarcenowo. W Mózgowie mieszkali także Polacy wyznania protestanckiego, którzy podlegali pastorowi parafii w Lasecznie¹⁵⁶. Wizytator parafii Szwarcenowo w 1681 r. zaznaczył, że chociaż wieś leżała w Prusach, to jednak podlegała jurysdykcji proboszcza tej parafii¹⁵⁷. Po II wojnie światowej Mózgowo włączono do parafii w Ząbrowie, a w 1972 r. Mózgo-

¹⁴⁷ *Pr.U.*, t. II 1, nr 21, s. 15 – nie dotował kościoła.

¹⁴⁸ G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; G.G. Mortensen, *Besetzte*.

¹⁴⁹ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 187; *RDW 1985*, s. 303; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 94.

¹⁵⁰ G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*.

¹⁵¹ A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Morein*, s. 87.

¹⁵² Tamże, s. 135; A. Boetticher, *Bau- und Kunstdenkmaler*, t. III – *Oberland*, s. 13; A. Harnoch, *Chronik und Statistik*, s. 169.

¹⁵³ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 189; *RDW 1985*, s. 157; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 52–53.

¹⁵⁴ W. Kętrzyński, *O ludności polskiej*, s. 214.

¹⁵⁵ *Pr.U.*, t. II 1, nr 426, s. 304–305 – brak wzmianki o uposażeniu parafii; S. Józwiak, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246–1343*, Toruń 1997, s. 233, mapy; M. Kerner-Żuralska, *Materiały do dziejów osadnictwa Pomezanii*, s. 164; K.J. Kaufmann, *Geschichte des Kreises Rosenberg*, s. 128.

¹⁵⁶ ADP, C 16, *Compendium ecclesiarum... 1647*, k. 28; E. Martuszewski, *Dzieje powiatu*, s. 93–94.

¹⁵⁷ ADP, C 22, *Akta wizytacji dek. nowomiejskiego 1681*, k. 82.

wo weszło do parafii w Lasecznie. Od 1981 r. we wsi funkcjonuje kaplica publiczna, jako filia kościoła w Lasecznie¹⁵⁸.

MYSZEWO (Groß Mausdorf) (*filia par. Świerki*) – powstanie parafii datuje się na lata 1332–1360, nie można określić dokładniejszej daty jej erygowania. Zapewne wtedy zbudowano pierwszą, drewnianą świątynię¹⁵⁹. Wieś istniała już 11 listopada 1332 r., a w 1337 r. nosiła nazwę *Friedwalde*. W 1361 r. Stare Miasto Elbląg, do którego wieś należała, wydając przywilej lokacyjny na 48 włókach, dwie z nich przydzielił proboszczowi¹⁶⁰. Ceglany kościół zbudowano tu w 1382 r., pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1405 r., kiedy potwierdzono udział rajców elbląskich w poświęceniu prezbiterium. Pod koniec XIV w. piorun zniszczył wieżę. W 1406 r. rajcy brali udział w poświęceniu odnowionej świątyni¹⁶¹. Był tutaj proboszcz w 1. połowie XVI w., w 2. połowie powstał w parafii zbór protestancki¹⁶². W 1890 r. na terenie parafii mieszkało 1.500 luteran, 100 katolików i menonici¹⁶³. W 1946 r. poświęcono tutejszy kościół, przeznaczając na potrzeby kultu katolickiego, jako filię parafii w Świerkach¹⁶⁴.

NOWA WIEŚ SZTUMSKA (Königlich Neudorf) (*kościół filialny par. Postolin*) – wieś powstała na surowym korzeniu na krótko przed 1295 r. (*Nova villa*)¹⁶⁵. Erygowanie tej parafii należy umiejscowić w okresie pomezkańskim (XIII/XIV w.), ponieważ w 1. połowie XVI w. posiadała własnego proboszcza¹⁶⁶. W 1543 r. rezydował tutaj kaznodzieja luterancki¹⁶⁷. Kościół parafialny, wspomniany w 1565 r. bez wieży, został zniszczony w okresie wojen szwedzkich, służąc katolikom. W 1647 r. uznany za zniszczony i zawalony, a w 1788 r. nie wspomniano jego ruin¹⁶⁸. W latach 1615–1624 lustratorzy pisali: „*Mają ko-*

¹⁵⁸ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 132; *RDW 1985*, s. 222; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 72.

¹⁵⁹ F. Lulkowski, *Z historii Kościoła na Żuławach*, s. 4.

¹⁶⁰ *Pr.U.*, t. V 2, nr 1047, s. 595–596; W. Długokęcki, *Osadnictwo na Żuławach*, s. 96, 99; F. Lulkowski, *Z historii Kościoła na Żuławach*, s. 2; A. Harnoch, *Chronik und Statistik*, s. 417.

¹⁶¹ M. Józefczyk, *Średniowiecze Elbląga*, s. 236.

¹⁶² G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; G.G. Mortensen, *Besetzte*; A. Klemp, *Zbory protestanckie w Prusach Królewskich oraz w okręgach łęborskim i bytowskim*, Gdańsk 1994 – mapa; M. Biskup, *Uwagi o problemie osadnictwa i sieci parafialnej w Prusach krzyżackich w wieku XIV–XV*, w: *KMW*, nr 2–3, 1983, s. 199–217; E. Kizik, *Mennonicy w Gdańsku, Elblągu i na Żuławach Wiślanych w drugiej połowie XVII i XVIII wieku. Studium z dziejów małej społeczności wyznaniowej*, Gdańsk 1994, s. 113.

¹⁶³ A. Harnoch, *Chronik und Statistik*, s. 418.

¹⁶⁴ *Schematyzm... 1986*, s. 124; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 107.

¹⁶⁵ J. Powierski, *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. I, Malbork 1996, s. 159; T. Gobracz, *Sztum i okolice w okresie krzyżackim*, w: *Z dziejów Sztumu i okolic*, red. J. Ryszkowski, Sztum 1997, s. 26; *Der Kreis Stuhm*, s. 105.

¹⁶⁶ G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; G.G. Mortensen, *Besetzte*.

¹⁶⁷ *Der Kreis Stuhm*, s. 140.

¹⁶⁸ B. Schmid, *Der Kreis Stuhm*, s. 37; *Der Kreis Stuhm*, s. 105; ADP, C 67, *Descriptio dioecesis 1785*, k. 338–339.

kościół w tejże wsi poddani. Dają ks. plebanowi tace powinnej z każdej włoki”¹⁶⁹. W 1636 r. parafię objął proboszcz Postolina, ks. Adam Duchnowski, wtedy stał tu zdewastowany kościół św. Bartłomieja. Proboszcz postoliński dzierżył tutaj cztery włoki, *qui ipse seminat*¹⁷⁰. W opisie królewskich ziem z 1664 r. zapisano: „kościół był *collationis SR Maiestatis, którego tylko kawał*”¹⁷¹. Teren parafii został włączony do parafii Postolin. W 1698 r. żyła pamięć o tym, że kaplica (parafia) miała cztery włoki uposażenia (*habet mansos quatuor*). Dochód z tych włości, który pobierał proboszcz postoliński, w 1700 r., był niepewny i nierówny, po części z powodu jałowości i nieużytków tej ziemi, a po części z powodu zamiany dobrych gruntów na mokradła porośnięte zaroślami i na piaski oraz inne tereny bezużyteczne. To spowodowało, że proboszcz postoliński pobierał z jednej morgi ziemi 3 floreny rocznie¹⁷². Dnia 7 listopada 1920 r. mieszkało tu po 50% Polaków i Niemców, co świadczy o szybkim postępie germanizacyjnym w tej enklawie polskości, jaką był powiat sztumski. W 1943 r. wieś należała do parafii postolińskiej, a jej ewangelicy mieszkający wchodzili w skład wspólnoty przy kościele w Ryjewie¹⁷³. Nowa Wieś nadal należała do parafii postolińskiej, w latach 1986–1990 zbudowano tu kaplicę filialną¹⁷⁴.

NOWY TARG (Neumark) (*filia par. Stary Targ*) – wielki mistrz Dietrich von Altenburg lokował wieś *Neuemarkt* 10 listopada 1336 r., dotując kościół parafialny trzema włokami¹⁷⁵. W 2. połowie XVI w. parafia miała proboszcza¹⁷⁶. W 1619 r. proboszcz w Pietrzwałdzie oskarżony został o zaniedbanie świątyni parafialnej¹⁷⁷. W pierwszym więc rzędzie polecono mu naprawić dach kościoła parafialnego i ogrodzenie cmentarza oraz sporządzenie nowego *ciborium*. W 1624 r. Mikołajki należały także do tej parafii, bo włoki trzyma pleban nowotarski¹⁷⁸, a 21 marca 1640 r. włączono do Starego Targu zrujnowany kościół w Żuławce Szumskiej (*authoritate ordinaria univit ac incorporavit*)¹⁷⁹. Proboszcz nowotarski posiadał więc cztery włoki w Starym Targu, cztery włoki kościoła w Mikołajkach Pomorskich, cztery włoki w Nowym Targu. W okresie wojny szwedzkiej parafia była obsadzona. W 1647 r. proboszcz

¹⁶⁹ *Lustarcja województw Prus Królewskich 1624 z fragmentami listarcji 1615 roku*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1967, s. 292.

¹⁷⁰ ADP, C 16, *Compendium ecclesiarum... 1647*, k. 51v–52; *Visitationes... 1647*, s. 146; J. Wiśniewski, *Średniowieczne synody pomezkańskie. Dekanat sztumski (1601–1821)*, Elbląg 1998, s. 130.

¹⁷¹ *Opis królewskich ziem w województwie chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*, wyd. J. Paczkowski, Toruń 1932, s. 136.

¹⁷² ADP, C 31, *Visitatio Potocki 1698–1700*, k. 944.

¹⁷³ *Der Kreis Stuhm*, s. 105, 288, 292.

¹⁷⁴ *WWD*, nr 6/1990, s. 192–193; *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 176; *RDW... 1985*, s. 498; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 124.

¹⁷⁵ *Pr.U.*, t. III, nr 82, s. 60; F.W. Schmitt, *Geschichte des Stuhmer Kreises*, s. 207; B. Schmid, *Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Stuhm*, s. 302; *Der Kreis Stuhm*, s. 106.

¹⁷⁶ M. Biskup, *Rozmieszczenie własności ziemskiej*, s. 87–93 [woj. malborskie].

¹⁷⁷ ADP, C 7, *Liber actorum... 1615–1621*, k. 85v.

¹⁷⁸ *Lustracja województw Prus Królewskich*, s. 120.

¹⁷⁹ ADP, C 13, *Acta curiae 1636–1646*, k. 33v.

użytkował cztery włóki nowotarskie, a cztery włóki w Mikołajkach dzierżawił po 60 florenów rocznie¹⁸⁰. W 1690 r. ks. Lwowski bywał nazywany zamiennie *parochus starotargensis* lub jako *x. Lwowski Pleban Nowotarski*¹⁸¹. W 1698 r. wskazano, że proboszcz dzierżawił tutejsze cztery włóki po 130 florenów rocznie¹⁸². Natomiast 5 maja 1724 r.¹⁸³ „*Parochus in Norytarg habet Mansos 4*, ale połowę przejęli chałupnicy¹⁸⁴. Potwierdził to 9 maja 1749 r. biskup, że tutejsze cztery włóki fundacyjne zostały rozdrobione¹⁸⁵. W 1785 r. cztery włóki ziemi, należące do tego kościoła, posiadał proboszcz starotarski, obsługujący tę dawną parafię, które dzierżawił¹⁸⁶. Świątynia ta była nadal filią parafii w Starym Targu w latach 1931–1943 r. Po II wojnie światowej przynależność parafialna wsi i kościoła św. Rocha ukonstytuowana pod koniec XVII w. nie uległa zmianie, czyli jest filią parafii starotarskiej¹⁸⁷.

OLBRACHTOWO (Gross Albrechtau) (kościół filialny par. w Suszu) – parafia powstała tu w czasie pierwszej lokacji wsi 28 kwietnia 1312 r.¹⁸⁸, którą wystawili: prepozyt i kapituła pomezkańska, przekazując ją wójtowi kapituły Albertowi, dotując parafię dziesięciną. W 1319 r. kolator papieski zażądał 20 marek monety pruskiej za pierwszy rok wakatu na urzędzie proboszcza¹⁸⁹. Dnia 28 grudnia 1347 r. tutejszy proboszcz był świadkiem obsadzenia wikariatów w katedrze kwidzyńskiej¹⁹⁰. W czasie wojny głodowej 1414 r. zniszczono kościół i wieś, który odbudowano, ale kolejne wojny pogrzyżyły wieś, dlatego jeszcze w 1543 r. połowa areału nie była uprawiana. Parafia była nieobsadzona w 1. połowie XVI w.¹⁹¹. W czasie reformacji kościół przejęli protestanci¹⁹². Świątynię odbudowano najpóźniej po połowie XVI w., spłonęła 16 grudnia 1684 r., dlatego wieś włączono do Ząbrowa. W 1732 r. zbudowano nowy kościół, jako filię ewangelickiej parafii w Kamieńcu¹⁹³. Od 1873 r. katolicy olbrachtowscy należeli do katolickiej placówki w Suszu¹⁹⁴. Po drugiej wojnie światowej, w 1946 r. poświęcono kościół na cele kultu katolickiego,

¹⁸⁰ Tamże, C 16, *Compendium ecclesiarum... 1647*, k. 50–50v.

¹⁸¹ Tamże, C 25, *Acta acticata... 1694*, k. 123 – ten sam dokument z 11 maja 1694 r.

¹⁸² Tamże, C 27, *Acta acticata... [do 1696]*, k. 2–2v, 50v–51; tamże, C 31, *Acta acticata... 1699–1712*, k. 985–986.

¹⁸³ Tamże, C 38, *Decreta reformationis... 1724–1730*, k. 103.

¹⁸⁴ Tamże, C 54 B, *Acta generali visitatione... Leski*, k. 758–764.

¹⁸⁵ Tamże, C 54, *Acta Generali Visitatione (1749–1756)*, k. 761.

¹⁸⁶ Tamże, C 67, *Descriptio dioecesis... 1785*, k. 272–273.

¹⁸⁷ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 176; *RDW 1985*, s. 498; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 124.

¹⁸⁸ *Pr.U.*, t. II 1, nr 59, s. 35–36; *Pom.U.*, nr 135, s. 195; G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; M. Kerner-Zuralska, *Materiały do dziejów osadnictwa Pomezanii*, s. 163; B. Kozieńko-Poklewski, E. Martuszewski, *Dzieje wsi*, s. 245; K.J. Kaufmann, *Geschichte des Kreises Rosenberg*, s. 111.

¹⁸⁹ *Pr.U.*, t. II 1, nr 257, s. 165.

¹⁹⁰ *Pr.U.*, t. IV, nr 268, s. 239–240; *Pom.U.*, nr 54, s. 83.

¹⁹¹ G.G. Mortensen, *Besetzte*.

¹⁹² J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 153.

¹⁹³ A. Harnoch, *Chronik und Statistik*, s. 523–524, 531; J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 153.

¹⁹⁴ J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 153.

włączając do Kamieńca. W 1995 r. Olbrachtowo stało się filią parafii św. Antoniego w Suszu¹⁹⁵.

ORŁOWO (Orloff) (*filia par. Lubieszewo*) – G. Mortensen nie określa czasu powstania tutaj parafii, ale istnieje tu niewielki kościół zbudowany ok. 1350 r. Przywilej lokacyjny wsi nadał wielki mistrz Heinrich Dusemer 23 marca 1349 r., który był potwierdzeniem wcześniejszej lokacji, gdyż wzmiankowano tu sołtysa, a nie zasadzce¹⁹⁶. Kaplicę udotowano czternastoma morgami ziemi, jako filię parafii w Lubieszewie. W 1647 r. kaplicę obsługiwał proboszcz lubieszewski, wydzierżawił owe 14 morgów ziemi. W 1664 r. lustratorzy pisali: „o włókach kościelnych nie mogliśmy się dowiedzieć”¹⁹⁷. Tak samo było w 1700 r.¹⁹⁸. Biskup wizytator, 31 sierpnia 1724 r. upomniął się o zagarnięte włóki, należące do kościoła orłowskiego¹⁹⁹. W 1749 r. do kaplicy należało ponownie 15 morgów ziemi, ale dzierżawca folwarku w Nowym Dworze wynajął je menonitom, którzy je do tej pory użytkowali nie przekazując proboszczowi żadnego dochodu²⁰⁰. W 1771 r. stwierdzono, że wieś posiadała przywilej lokacyjny na 48 włókach, ale nie wzmiankowano w nim żadnych włók kościelnych²⁰¹. Dnia 9 sierpnia 1788 r. potwierdzono, że tutejsza świątynia była filią Lubieszewa²⁰². Kościółek katolicki w Orłowie przetrwał do naszych dni, będąc filią Lubieszewa²⁰³.

PALCZEWO (Palschau) (*wieś w par. Boręty, dek. Nowy Staw, diec. elbląska*) – przed lokacją krzyżacką istniała tutaj miejscowość dobrze zagospodarowana. Była lokowana na prawie polskim po 1315 r., skoro już w 1349 r. *Maciej syn starego starosty w Palczewie* został sołtysem Tujska²⁰⁴. Wieś lokował wielki mistrz Zakonu Ludolf König 25 listopada 1344 r., wtedy dotowano tu kościół²⁰⁵. Zbudowana w średniowieczu kaplica była filią parafii Boręty. G. Mortensen przyjmuje, że w 1630 r. wzmiankowano ją pierwszy raz 20 grudnia 1636 r., była zniszczona, obsługiwana przez proboszcza z Nowej Cerkwi²⁰⁶. W 1637 r. traktowano ją jako filię Boręt²⁰⁷. W 1647 r. jedną włókę ziemi przeznaczono na remont kaplicy²⁰⁸. W 1683 r. pro-

¹⁹⁵ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 125; *RDW 1985*, s. 473; *Schematyzm... 1992*, s. 66; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 118–121.

¹⁹⁶ *Pr.U.*, t. IV, wyd. H. Koeppen, Marburg 1960, nr 402, s. 365–366; W. Długokęcki *Osadnictwo na Żuławach*, s. 117 – wsi tej nie wymieniono jeszcze w 1345 r.

¹⁹⁷ *Opis królewszczyzn w województwie chełmiński, pomorskim i malborskim*, s. 395.

¹⁹⁸ ADP, C 31, *Visitatio Potocki 1698–1700*, k. 1003.

¹⁹⁹ Tamże, C 38, *Decreta reformationis... 1724–1730*, k. 124.

²⁰⁰ Tamże, C 54 B, *Acta generalis visitatione... Leski (1749–1754)*, k. 940–945.

²⁰¹ Tamże, C 61, *Dokumenty lokacyjne... 1771*, k. 1–6.

²⁰² Tamże, C 72, *Acta Visitationis... 1786–1787*, k. 144–144v; tamże, C 67, *Descriptio dioecesis* [1785], k. 294–295.

²⁰³ *Schematyzm... 1986*, s. 117; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 102.

²⁰⁴ W. Długokęcki, *Osadnictwo na Żuławach*, s. 115, 126.

²⁰⁵ *Pr.U.*, t. III–2, nr 687, s. 572; W. Długokęcki, *Osadnictwo na Żuławach*, s. 124–125.

²⁰⁶ ADP, C 12, *Acta, decreta, rescripta*, k. 73–73v.

²⁰⁷ J.K. Kalinowski, *Paroeciarum Pomesaniensis Ecclesiae decanalibus attributo*, Bursztynowo 1996, mps – dekanat nowostawski.

²⁰⁸ ADP, C 16, *Compendium ecclesiarum... 1647*, k. 42.

boszcz zamknął zdewastowaną kaplicę w Palczewie, o której w 1788 r. nie wspomina²⁰⁹. Obecnie istniejący tu kościół zbudowali protestanci w 1712 r.²¹⁰. Dnia 18 czerwca 1749 r. biskup chełmiński pisał, że tutejszy kościół katolicki został pozabawiony włók kościelnych w 1510 r. Wcześniej, bo w 1735 r. proboszcz z Boręt zbudował tutaj nową kaplicę. Ponadto, biskup nakazał, aby proboszcz naciskał *sub paenis arbitrariis* na fundację sześciu włók kościelnych dla tej parafii²¹¹. W odpisie przywileju lokacyjnego wsi *Poltzow sive Polschau* z 1771 r. nie znalazła się wzmianka o gruntach kościelnych²¹². Kaplica katolicka nie przetrwała do naszych dni, ale kościół ewangelicki. Po II wojnie światowej, świątynię przekazano katolikom w 1949 r., jako filię Boręt²¹³.

PIETRZWAŁD (Peterswalde) (*kościół filialny par. Czernin*) – wieś założono w latach 1280–1290 na surowym korzeniu²¹⁴, gdzie przed 1350 r. zbudowano kościół św. Trójcy²¹⁵. W 1470 r. powiększono świątynię, a po wojnach szwedzkich przebudowano w XVII w. W 1. połowie XVI w. był obsadzony, co potwierdza, że posiadał prawa parafialne²¹⁶. Dnia 20 sierpnia 1619 r. odnotowano proboszcza Nowego Targu i Pietrzwałdu²¹⁷. Istnienie świątyni udotowanej czterema włókami potwierdziła lustracja z 1624 r.: „*Jest tamże kościół w tejże wsi, do którego 4 włóki należą*”²¹⁸. Dnia 18 stycznia 1644 r., proboszcz postoliński wystąpił jako *komendariusz w Kalwie*, posiadając Pietrzwałd, który w 1636 r. był filią Kalwy. W 1647 r. informowano, że cztery włóki proboszczowskie porzucono, bo grunta były nieuprawne²¹⁹. W 1636 r. i 1664 r. był filią Kalwy, „*ale pusty*”²²⁰. W 1698 r. był kościołem filialnym parafii postolińskiej, chociaż jeszcze w 1694 r. ksiądz wystąpił jako „*postoliński i pietrzwałdzki proboszcz*”. Włóki kościelne w Pietrzwałdzie dzierżawiono za 120 florenów, do 1700 r. wpłacono mu 90 florenów²²¹. W latach 1921–1922 kościół przebudowano, umieszczając oryginalne malowidła do dziś zachowane. W 1931 i 1943 r. kościół filialny należał do parafii w Postolinie. W 1946 r.

²⁰⁹ Tamże, C 31, *Acta acticata... 1699–1712*, k. 883–886; tamże, C 67, *Descriptio dioecesis* [1785], k. 322–323; F. Lulkowski, *Z historii Kościoła na Żuławach*, s. 4, 11.

²¹⁰ G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; F. Lulkowski, *Z historii Kościoła na Żuławach*, s. 10; *Spis duchowieństwa*, s. 105.

²¹¹ ADP, C 54 B, *Acta generali visitatione... Leski* [1749–1756], k. 912–915.

²¹² Tamże, C 61, *Dokumenty lokacyjne... 1771*, k. 1–6.

²¹³ *Schematyzm... 1986*, s. 121; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 105.

²¹⁴ T. Gorbacz, *Sztum i okolice*, s. 26; por. K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens*, s. 53.

²¹⁵ G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*.

²¹⁶ G.G. Mortensen, *Besetzte; Der Kreis Stuhm*, s. 107.

²¹⁷ ADP, C 7, *Liber actorum... 1615–1621*, k. 85v.

²¹⁸ *Lustracja województw Prus Królewskich*, s. 78, 289 – kościół w tej wsi w drzewo murowany, pisano w 1615 r.

²¹⁹ ADP, C 12, *Acta, decreta, rescripta*, k. 74; tamże, C 16, *Compendium ecclesiarum... 1647*, k. 51v; *Visitaciones... 1647*, s. 147.

²²⁰ *Opis królewszczyzn w województwie chełmiński, pomorskim i malborskim*, s. 135.

²²¹ ADP, C 31, *Acta acticata... 1699–1712*, k. 947–949; J. Wiśniewski, *Dzieje parafii Postolin (XIII–XX)*, w: Tenże, *Pomezania. Z dziejów kościelnych*, Elbląg 1996 r., s. 244–245; J. Wiśniewski, *Dekanat sztumski (1601–1821)*, Elbląg 1998, s. 131.

pracował tu proboszcz z Pietrowa, który z powodu braku księży odprawiał Msze św. w Dzierzgoniu²²². Potem kościół obsługiwali księża ze Sztumu, od 1 lipca 1990 r. jest filią parafii w Czerninie²²³.

PIOTRKOWO (Peterkau) (*wieś w par. Ząbrowo*) – erygowanie parafii datuje się na 1. połowę XIV w., ale wzmiankowano wieś w 1362 r.²²⁴, jako własność kapituły pomezkańskiej, która ufundowała tu kościół²²⁵. Dnia 14 września 1389 r. kapituła nadała tej wsi nowy przywilej lokacyjny na prawie chełmińskim²²⁶, wyznaczając dziesięcinę. Nie była ona obsadzona, jak sąsiednie parafie. W 1. połowie XVI w.²²⁷, przejęli go protestanci. W 1739 r. szlachecki kościół w Piotrkowie włączono do ewangelickiego Ząbrowa²²⁸. Kościół zaniedbano, a nieremontowny runął, nie istniał już w 1760 r.²²⁹ Od II wojny światowej wierni korzystali z posługi księdza w Ząbrowie, do którego należą. W 1997 r. mieszkańcy wsi przystąpili do budowy kaplicy filialnej, a 1996 r. jest tu odprawiana msza św. w wiejskiej świetlicy²³⁰.

PRZEMARK (Preussisch Mark) (*filia par. Stary Dziergoń*) – Krzyżacy osiedlili się tutaj po 2. powstaniu Prusów, ok. 1274 r., budując zamek²³¹. Po raz pierwszy wieś wymieniono w przywileju lokacyjnym wsi Królikowo (koło Prawkwic) w 1305 r., jako *prutenicale forum* (miejsce targowe Prusów)²³². Mistrz krajowy Konrad Sack wystawił *Handfeste* 12 marca 1306 r. wyznaczając 10 włók²³³, a wielki mistrz Winrich von Kniprode, 18 stycznia 1356 r., nadał słudze Trumpisowi jedną włókę i dziewięć mórg ziemi we wsi²³⁴. W 1391 r. zbudowano tu zamek krzyżacki oraz za jego murami kościół św. Katarzyny²³⁵. Dnia 9 grudnia 1397 r.²³⁶ komtur dzierzgoński Jan von Beffard ustanowił przy tym kościele stały wikariat (*filia*), który otrzymał dobra w Taborach (Taverna = Taabern)²³⁷, skoro jemu w 1437 r.

²²² A. Szorc, *Dziergoń od początku do dni naszych 1248–1998*, Dziergoń 1998, s. 192.

²²³ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 125; *RDW 1985*, s. 499; *RAW 1998*, s. 123.

²²⁴ G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; K.J. Kaufmann, *Geschichte des Kreises Rosenberg*, s. 114; M. Kerner-Żuralska, *Materiały do dziejów osadnictwa Pomezanii*, s. 164.

²²⁵ K.J. Kaufmann, *Geschichte des Kreises Rosenberg*, s. 64, 114; W. Kętrzyński, *O ludności polskiej*, s. 212; J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 132.

²²⁶ *Pom.U.*, nr 144, s. 135–136.

²²⁷ G.G. Mortensen, *Besetzte*.

²²⁸ A. Harnoch, *Chronik und Statistik*, s. 531.

²²⁹ J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 132.

²³⁰ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 132; *RDW 1985*, s. 223; *RAW 1998*, s. 73.

²³¹ B. Schmid, *Der Kreis Stuhm*, s. 14.

²³² *Pr.U.*, t. I 2a, nr 830.

²³³ *Pr.U.*, t. I 2a, nr 858, 859; A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Prueszischmarkt*, s. 75.

²³⁴ *Pr.U.*, t. IV, nr 410, s. 371 oraz *Pr.U.*, t. V 1, nr 404, s. 228.

²³⁵ A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Preußischmarkt*, s. 75

²³⁶ G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Preußischmarkt*, s. 76.

²³⁷ H. Wunder, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte*, s. 54; G. Leyding, *Z dziejów powiatu*, s. 78; A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Preußischmarkt*, s. 93.

placono z tych dziesięciu włók podatki²³⁸. Kościół św. Katarzyny został poważnie uszkodzony w czasie wojny w 1410–1414 r., wkrótce odbudowany²³⁹. W I. połowie XVI w. we wsi stał kościół nieobsadzony²⁴⁰, dlatego przejęli go protestanci. Wtedy też zmianie uległo rozmieszczenie włók kościelnych. Z wizytacji z 1543 r. wynika, że wikariat św. Katarzyny posiadał cztery włoki w Taborach, a sześć włók kościelnych we wsi Gisiel. Tak miało być w latach 1515–1523, jak podaje tradycja²⁴¹. Dnia 24 maja 1584 r. zniesiono ewangelicką parafię w Przemarku, a włączono do Lubachowa, której proboszcz przejął cztery włoki kościelne. Kościół i folwark zniszczono w 1689 r.²⁴². We wsi stał dom modlitw [*Gotteshaus*], wcześniej służba Boża była sprawowana w kaplicy zamkowej, która została zniszczona. W 1818 r., po wojnie napoleońskiej odnotowano, że parafia w Lubachowie miała zrujnowaną filię w Przemarku²⁴³. Obecną świątynię zbudowano w 1821 r., którą odrestaurowano w 1840 r., budując wieżę²⁴⁴. W 1945 r. napływający katolicy przejęli kościół na potrzeby kultu katolickiego, a od 1957 r. leży w granicach parafii w Starym Dziergoniu²⁴⁵.

ROZGART(Rozengarth) (*kościół filialny par. Zwierzno*) – parafia lub filia powstała w średniowieczu, kościół był udotowany trzema włokami, jak wynika z późniejszych dokumentów. W 1607 r. Zwierzno posiadało kościół filialny w Rozgarcie, gdzie proboszcz posiadał trzy włoki, które potwierdzono w 1590 r.²⁴⁶. Dnia 23 stycznia 1619 r. wzmiankowano proboszcza kościołów w Zwierznie i Rozgarcie, w 1636 r. potwierdzono tu filię kościoła rozgarckiego²⁴⁷. W 1647 r. kościół św. Katarzyny był zniszczony, nadając się tylko do remontu, proboszcz dzierżał trzy włoki za 300 florenów rocznie. Istnienie tych włók potwierdziła rewizja z 1676 r.²⁴⁸. Kościół tutejszy rozebrano w czasie drugiej wojny szwedzkiej. *Rosengarten filia quondam Tijrgartensis* w 1771 r. nie posiadał już przywileju lokacyjnego, z którego możnaby sporządzić odpis²⁴⁹. Była tu w 1608 r. gmina menonitów fryzyjskich, w której w 1791 r. doszło do rozłamu, ale większość pozostała przy

²³⁸ H. Wunder, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte*, s. 208.

²³⁹ A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Preußischmarkt*, s. 75–77; G. Leyding, *Z dziejów powiatu*, s. 78.

²⁴⁰ G.G. Mortensen, *Besetzte*.

²⁴¹ H. Wunder, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte*, s. 54.

²⁴² A. Hamoch, *Chronik und Statistik*, s. 173–174.

²⁴³ G. Leyding, *Reformy administracyjne*, w: *Morąg. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1973, s. 56–57.

²⁴⁴ A. Boetticher, *Bau- und Kunstdenkmäler*, t. III – Oberland, s. 62.

²⁴⁵ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 189; *RDW 1985*, s. 157; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 52.

²⁴⁶ *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. I [1529 r.], s. 57; *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. II [1590 r.], s. 35; B. Schmid, *Kreis Stuhm*, t. 3, z. 12, s. 258; J. Obłąk, *Przeszłość i architektura kościołów*, s. 173.

²⁴⁷ ADP, C 7, *Liber actorum.. 1615–1621*, k. 73; tamże, C 12, *Acta, decreta, rescripta*, k. 74.

²⁴⁸ Tamże, C 16, *Compendium... 1647*, k. 49; *Visitationes... 1647*, s. 140; *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. IV [1676 r.], s. 36.

²⁴⁹ ADP, C 61, *Dokumenty lokacyjne... 1771*, k. 1–6.

starym – zbudowanym w 1728 r. kościele²⁵⁰. Ta właśnie świątynia przetrwała wojnę w stanie bez uszkodzeń, ale katolikom jej nie przekazano. W 1957 r. proboszcz Zwierzna zajął się opuszczonym kościołem w Rozgarcie²⁵¹.

STARE MIASTO (Altstadt) (*filia parafii dekanalnej Dzierzgoń*) – lokacji wsi dokonał komtur Günter Arnstein z Dzierzgonia, dnia 3 maja 1312 r.²⁵². Proboszcz otrzymał osiem włók ziemi, a to wskazuje na istnienie już kościoła parafialnego. Kościół zbudowano w północnej części wsi, tak aby był z trzech stron otoczony rzeką Dzierzgoń²⁵³. W 1404 r., sołtys Przezmarka otrzymał dwie włóki proboszczowskie, leżące przy granicy Prakowic. W 1437 r. informowano, że proboszcz posiadał ponownie osiem włók kościelnych, a przed 1530 r. posiadał tylko sześć włók z ośmiu²⁵⁴. Parafia była obsadzona w 1. połowie XVI w. W 1546 r. wystąpił tutaj ewangelicki proboszcz, który posiadał osiem włók, a potem włączono parafię do kościoła w Dzierzgoniu²⁵⁵. Protestanci zbudowali obecnie istniejącą świątynię, którą katolicy wykupili w 1981 r.²⁵⁶.

SZAWAŁD (Schadwalde) (*filia par. Lasowice Wielkie*) – powstanie parafii i kościoła datuje się na 3 kwietnia 1352 r., gdy wielki mistrz Zakonu Winrich von Kniprode lokował wieś na 40 włókach, dotując parafię dwoma wolnymi włókami²⁵⁷. Parafia należała do grupy obsadzonych w 1. połowie XVI stulecia, tak jak 80% świątyń na Żuławach Wielkich, leżących w Prusach Królewskich²⁵⁸. W 2. połowie XVI w. proboszcz posiadał dwie włóki (2 *mansos*), które w 1590 r. uprawiał (*pleban orze ku pożytkowi swemu*). Ich przynależność do tego kościoła potwierdzała rewizja z 1676 r.²⁵⁹. W 1647 r., tutejszą świątynię obsługiwał ksiądz z Lasowic,

²⁵⁰ Tamże, C 13, k. 263 – *claves huius seu verius parochialis ecclesiae (licet filialis) apud Vitricos haereticos vagantur, qui pro libitu in sua absentia Cmetonibus reliquunt, sed plerumque id Insulanis commune inventur*; tamże, C 16, *Compendium ecclesiarum.. 1647*, k. 49; por. E. Kizik, *Menonici*, s. 49, 126–129.

²⁵¹ M. Józefczyk, *Elbląg i okolice 1937–1956. Chrześcijaństwo w tyglu dwu totalitaryzmów*, Elbląg 1998, s. 249–250; *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 100; *RDW 1985*, s. 173; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 68.

²⁵² *Pr.U.*, t. II 1, nr 60, s. 36–37; G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*.

²⁵³ A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Morein*, s. 131.

²⁵⁴ H. Wunder, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte*, s. 229; A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Morein*, s. 82–83, 132 – włóki proboszczowskie były m.in. rozłożone na *Darrebruch* [moczary] i *Marienber* [Góra Marii], *Sandberg* [Góra Piaskowa].

²⁵⁵ G.G. Mortensen, *Besetzte*; H. Wunder, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte*, s. 50, 65, 254 – wtedy ciążyły tu następujące wsie: Prökelwitz = Prakwice, Wallenrodes Hof = Pacholy, Königsse = Królikowo, Köllmen = Kielmy, Schönwaide, Gr. Münsterberg = Monastyrzyska; A. Harnoch, *Chronik und Statistik*, s. 167.

²⁵⁶ *WWD*, nr 3/1982, s. 158 – *Kościoły ewangelickie*; A. Szorc, *Dzierzgoń od początku*, s. 195, 201.

²⁵⁷ *Pr.U.*, t. V–1, nr 31, s. 16–17 – *Der Pfarrer erhält von jeder Zins- und Freihufe je einen Scheffel Roggen und Hafer als Meßkorn*; W. Długokęcki, *Osadnictwo na Żuławach*, s. 98; F. Lulkowski, *Z historii Kościoła na Żuławach*, s. 4.

²⁵⁸ G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; G.G. Mortensen, *Besetzte*.

²⁵⁹ *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. I [1529 r.], s. 45; *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. II [1590 r.], s. 19, 109 – rewizja z 1622 r. potwierdziła ich istnienie; *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. IV [1676 r.], s. 106.

który otrzymywał 105 florenów z dzierżawy dwóch włók stanowiących uposażenie tej świątyni²⁶⁰. Jednakże w 1737 r. trzeba było bronić całości dotacji przed parafianami²⁶¹. W 1700 r. proboszcz lasowicki dzierżawił za 200 florenów tutejsze dwie włóki plebańskie, które zabezpieczył zmarły *olim Parocho* Sebastian Grzybowski (1602–1621). Były one tak nędzne, mało urodzajne, nie można było na nich siać zbóż ozimych, ani jarych. Ks. Tomasz Prątnicki (1673–1711) odwołał się *ad Arcem*, aby wymierzono inną ziemię pośród włók kmiecych (*alios agros inter Cmetonales*). Otrzymał je, dekretem Ekonoma Malborskiego Bielewskiego „*per iudicantem Gnosum Vice Oeconomum Dnum Kitnowski*”²⁶². Obecną świątynię filialną zbudowali w 1719 r. ewangelicy, a w 1948 r. przejęli ją katolicy. W czasie wizytacji, 14 lipca 1749 r. nadal istniał ścisły związek tego kościoła z Lasowicami. Leżały tu dwie *Mansi parochiales*, które rozciągały się do granic wsi *Halbsztadt* (Pólmieście). Każda włóka rozciągała się na 30 morgach, czyli owe włóki zajmowały areał 60 morgów gruntów (*in Summa ambo Mansi continet iugera 60*). Były one otoczone rowami (*vulgo Sluza*), a do jej konserwacji, mocą dekretu ekonoma malborskiego z 1737 r. byli zobowiązani wszyscy parafianie. Wyciąg tego dekretu był przechowywany wśród ksiąg kościoła lasowickiego²⁶³. Zgodnie z brzmieniem przywileju lokacyjnego wsi, którego odpis sporządzono w 1771 r., wskazywano, że ta świątynia została uposażona dwoma włókami ziemi (*in eo assignantur Eccla mansi 2*)²⁶⁴. Również w 1788 r. stał tu *ecclesia filialis in Schawald*²⁶⁵. Kościół katolicki został zniszczony w 1824 r., dawna świątynia ewangelicka służy od 1948 r. do dziś, jako filia parafii w Lasowicach²⁶⁶.

SZROPY (Schroop) (*filia par. Kalwa*) – wieś była wzmiankowana 26 lipca 1280 r. jako *Scrope*²⁶⁷. Budowę pierwszej świątyni parafialnej w Szropach datuje się na XIV w., została poważnie uszkodzona w czasie wojny polsko-krzyżackiej w 1410 r. O istnieniu tutaj parafii świadczą cztery włóki plebańskie, które użytkowali księża obsługujący tę świątynię w okresie nowożytnym. Świątynię odbudowano, skoro jeszcze w I. połowie XVI w. urząd tutejszego proboszcza był obsadzony, co potwierdzono źródłowo w 1565 r.²⁶⁸. W 2. połowie XVI w. była tu samodzielna pa-

²⁶⁰ ADP, C 16, *Compendium ecclesiarum... 1647*, k. 41; *Visitationes... 1647*, s. 116–117; *Constitutiones synodales necnon ordinationes Dioecesis Culmensis. Pars prior: a saec. XV usque ad XVII*, opr. A. Mańkowski, Toruń 1929, s. 125; cytata za: F. Lulkowski, *Z historii Kościoła na Żuławach*, s. 9–10.

²⁶¹ ADP, C 54 B, *Acta generali visitatione... Leski (1749–1756)*, k. 990–998.

²⁶² Tamże, C 31, *Visitatio Potocki 1698–1700*, k. 898.

²⁶³ Tamże, C 54, *Acta Generali Visitazione (1749–1756)*, k. 993.

²⁶⁴ Tamże, C 61, *Dokumenty lokacyjne... 1771*, k. 1–6.

²⁶⁵ Tamże, C 67, *Descriptio dioecesis [1785]*, k. 310–311.

²⁶⁶ A. Harnoch, *Chronik und Statistik*, s. 438–439; F. Lulkowski, *Z historii Kościoła*, s. 13; *Schematyzm... 1986*, s. 122; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 105.

²⁶⁷ W. Długokęcki, *Osadnictwo na Żuławach*, s. 148; A. Semrau, *Die Orte und Fluren im ehemaligen Gebiet Stuhm und Waldamt Benhof (Komturei Marienburg)*, w: *Mitteilungen des Coppernicus-Vereins*, t. 36, 1928, s. 96–97.

²⁶⁸ G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; G.G. Mortensen, *Besetzte; Der Kreis Stuhm*, s. 111.

rafia do 1640 r.²⁶⁹, wtedy pojawił się proboszcz krzyżanowski, będący proboszczem w Szropach²⁷⁰. W 1647 r. ksiądz z Krzyżanowa, miał tu do dyspozycji cztery włóki ziemi, które dzierżawił za 200 florenów rocznie²⁷¹. Kościół z muru pruskiego wspomniano w 1669 r., a w latach 1820–1821 zbudowano nową świątynię²⁷². Biskup Kazimierz Jan Opaliński [1681–1693], ok. 1683 r., po przeprowadzonej wizytacji w Pomezanii, włączył parafię Szropy jako filię do parafii w Kalwie (*et incorporata Ecclesiae Kalvensi post... visitationem.*). W 1698 r. kościół został *funditus* – z gruntu odbudowany, ale nie całkowicie. Natomiast proboszcz z czterech włók plebańskich, które dzierżawił, w 1700 r., uzyskiwał rocznie 240 florenów. Według opisu wtedy sporządzonego, były one rozłożone następująco: „*W pierwszey pola diwiziey idzie sztuka od Stawu Młynskiego, az pod Jordanskie Oparczysko, ma wsobie zawierac Morgow 13 y 22 Krzyzowych. Druga w tymze polu poblizna Grynfeldu nazwana cztery pręty zawiera wsobie Morgow 7½ y 45 krzyz. W tymze Polu Przecz Barwynkel mianowany ma mieć w sobie Morgow 6½ y 13½ krzyzowych. W Żulawce Gwychły nazwany sztuka między Egertową zowych połączona, ma mieć wsobie Morgow 8 – 46 Krzyzow. Sztuka tamze Szmalc nazwana nad samym rowem leżąca pod Łądy Klakendorffskie ma Morgow 5½ – 48¾ Krzyzow. Sztuka trzecia w Żulawce Błaki nazwana ma w sobie Morgow 12½ – 20¾ Krzyzow. Przecz tamze leżący pod Lozendorffskie pole podbiiający ma w sobie morgow 2¾ – 23 krzyz. W drugiey Pola Diwiziey za plebanią Dworznicą 20 prętów szeroka, ma w sobie morgow 12 – 21 1/3 krzyzow. W tymze Polu sztuka pod Lozendorffskie Granice szeroka prętów 20 ma wsobie morgow 11½–2 1/3 krzyzow. Do tego Pola należący Przecz pod Grzymały ma mieć w sobie Morgow 3½ – 11½ krzyzow. W Trzeci Pola diwiziey, leży Dworznicą na drugą stronę do bachy przybiiająca ma morgow 8¼, 46 krzyz. W tymze Polu sztuka pod Labskie Łądy dobywaiaca szeroka prętów 20, ma morgow 16¼ – 34 krzyzow. Przecz pod Labską y Grzymalską Granicę idący ma morgow 8¾–43 krzyzow. Ogrody i plac, na którym Plebania stoi iest szeroki w sobie prętów 300 długi, ma morgow 2½ – 45½ krzyz. To wszystko zrachowawszy maić mieć y powinni wszystkie cztery włoki, Morgow 120, na cosię sam Miernik podpisał²⁷³. W 1788 r. ten kościół filialny Kalwy pod wezwaniem świętych Apostołów Piotra i Pawła *indiget reparatione spectante ad Villas Sropy et Labba*”²⁷⁴. Dnia 4 maja 1768 r., po śmierci ks. Andrzeja Abramsona, odnotowano, że „*także 4 włoki na szropach są bez wszelkiego zasiewu*”²⁷⁵. To samo potwierdzono w czasie wizytacji 22 sierpnia 1787 r.²⁷⁶. Ze względu na słabą konstrukcję kościoła został on przebudowany w latach 1820–1821. W 1931 r. i 1943 r. tutejsi katolicy wraz z kościołem należeli do parafii w Kalwie²⁷⁷.*

²⁶⁹ M. Biskup, *Rozmieszczenie własności ziemskiej*, s. 87–93 [woj. malborskie].

²⁷⁰ J. Wiśniewski, *Dekanat sztumski*, s. 140.

²⁷¹ ADP, C 16, *Compendium... 1647*, k. 52v; *Visitationes... 1647*, s. 150–151.

²⁷² *Der Kreis Stuhm*, s. 111.

²⁷³ ADP, C 31, *Visitatio Potocki 1698–1700*, k. 933–934.

²⁷⁴ Tamże, C 67, *Opis dziejów*, k. 336–337.

²⁷⁵ Tamże, C 72, *Acta Visitationis (1786–1787)*, k. 115v.

²⁷⁶ Tamże, k. 115v–116.

²⁷⁷ *Elenchus universi cleri... 1931*, s. 58; *Verzeichniss... Klerus... 1936*, s. 57; *Der Kreis Stuhm*, s. 111.

SZTUMSKA WIEŚ (Stumsdorff) (*filia par. Sztum*) – w XIV w. *in dominio Stumis*, czyli w dobrach tego dworu, lokowano Sztumską Wieś (*Stuhmsdorf*)²⁷⁸. Nie wiadomo w jakim czasie zbudowano tutaj kościół, który posiadał cztery włóki ziemi, o których wzmiankowano w czasach nowożytnych. To wskazuje na erygowanie tu parafii lub udotowanej kaplicy, najpóźniej w okresie lokacji wsi. Przy tu-tejszym folwarku dworskim, pracujący w nim ludzie posiadali swoje domostwa. Ta sytuacja wymusiła, tak jak w innych folwarkach krzyżackich, powstanie kaplicy obsługiwanej przez kapelana zamku sztumskiego, w której gromadzili się na modlitwę zatrudnieni w gospodarstwie. Przed 1565 r. zbudowano we wsi kościół, który otrzymał drewnianą wieżę, a istniał też w 1615 r., ponieważ wtedy informowano, że „*jest kościół w tej wsi*”²⁷⁹. Opis tej świątyni z 1647 r. jest niezmiernie ważny, ponieważ był to ten sam kościół, który zbudowano w XV w.: „*ecclesia murata in Villa Stumska wieś filia ecclesia Stumensis*”²⁸⁰, obsiewając tu jedną włókę²⁸¹. W latach 1624–1664 proboszcz sztumski posiadał tutaj jedną włókę²⁸². Dnia 12 czerwca 1681 r. biskup Jan Małachowski potwierdził, że stary zniszczony kościół w Sztumskiej Wsi należy do parafii, która otrzymała także cztery włóki kościelne²⁸³. Gdy w 1710 r. parafię obejmował ks. Michał Antoni Wolfowicz, stan kościoła filialnego był opłakany²⁸⁴, który przed połową XVIII w. odnowiono²⁸⁵. W 1788 r. stał tutaj murowany kościół Krzyża Świętego, gdzie proboszcz sztumski użytkował cztery włóki, które dzierża-wił za 200 florenów²⁸⁶. Stary kościół trzeba było rozebrać w 1864 r., ponieważ groził upadkiem, nowy, wzniesiony w latach 1867–1868, przetrwał do dziś²⁸⁷. W 1931 r. ten kościół filialny obsługiwali nadal księża ze Sztumu²⁸⁸.

ŚWIĘTY GAJ (Heiligenwalde) (*filia par. Kwietniewo*) – tę wieś wzmianko-wano w 1299 r. oraz jako *Heiligenwalt* w 1323 r. przy okazji lokacji Krupina. Przy-wilej lokacyjny z 17 kwietnia 1324 r. wystawił komtur dzierzgoński Luther von

²⁷⁸ T. Gorbacz, *Sztum i okolice*, s. 22, 27

²⁷⁹ *Lustracja województw Prus Królewskich*, s. 196; J. Obłąk, *Przeszość i architektura kościo-łów*, s. 504.

²⁸⁰ ADP, C 16, *Compendium ecclesiarum... 1647*, k. 51.

²⁸¹ Tamże; *Visitationes... 1647*, s. 145.

²⁸² *Lustracja województw Prus Królewskich*, s. 64–65; *Opis królewszczyzn w województwie chełmiński, pomorskim i malborskim*, s. 135.

²⁸³ ADP, C 29, *Acta acticata... 1698–1699*, k. 116v; tamże, C 31, *Acta acticata... 1699–1712*, k. 911.

²⁸⁴ Tamże, C 31, *Acta acticata... 1699–1712*, k. 1136–1137 – 27 stycznia 1710 r.

²⁸⁵ Tamże, C 54 B, *Acta generali visitatione... Leski (1749–1756)*, k. 692–698.

²⁸⁶ Tamże, C 67, *Descriptio dioecesis [1785]*, k. 340–341.

²⁸⁷ J. Obłąk, *Przeszość i architektura kościołów*, s. 504.

²⁸⁸ *Elenchus universi cleri... 1931*, s. 40, 58; *Verzeichnis... Klerus... 1936*, s. 57; *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 180; *RDW 1985*, s. 504; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 126.

Braunschweig²⁸⁹, który uposażył parafię dziesięciną²⁹⁰. W 1399 r. zbudowano nowy kościół, nieco przebudowany przez protestantów²⁹¹. Uchodził za nieobsadzony w 1. połowie XVI stulecia. Protokoły wizytacyjne z 1543–1579 r. potwierdzały istnienie tu samodzielnej parafii, której kościół posiadał jedną włókę i trzy włoki stanowiące uposażenie proboszcza. W 1785 r. świątynia (folwark i wieś) była filią parafii w Kwietniewie²⁹². Kościół spłonął w 1861 r. od uderzenia pioruna, a nową poświęcono 1865 r.²⁹³ Po 1945 r. kościół przejęli katolicy, który obsługiwał ksiądz z Rychlik, a od 1958 r. ksiądz z Kwietniewa²⁹⁴.

TRUMIEJE (Gross Tromnau) (*filia par. Czarne Dolne*) – G. Mortensen identyfikuje tę wieś z *Prozile*, która występowała w 1249 r. w czasie *traktatu dzierzgońskiego*, gdzie Pomezanie mieli odbudować kościół, co przemawiało za istnieniem tu parafii w 1. połowie XIII w.²⁹⁵. Dnia 10 kwietnia 1285 r. Dietrych Stango otrzymał te ziemie od kapituły kwidzyńskiej²⁹⁶. Zbudował kolejną świątynię z kamienia i cegły w 1. połowie XIV w., a w 1366 r. wystąpił proboszcz jako świadek sentencji²⁹⁷. W 1. połowie XVI w. parafia była nieobsadzona, w czasie reformacji powstała tutaj gmina protestancka²⁹⁸. Również w 1647 r. kościół był *in manibus haereticorum*, odnawiając kościół w 1851 r.²⁹⁹. Kościół został przekazany ludności katolickiej w 1957 r., jako filia Czarne Dolne³⁰⁰.

TRUMIEJKI (Klein Tromnau) (*kościół filialny par. Nowa Wioska*) – biskup pomezanski Bertold (1331–1346) wystawił Trumiejkom lokację 28 listopa-

²⁸⁹ *Pr.U.*, r. II 1, nr 405, s. 294; nr 406, s. 295; nr 458, s. 321; W. Długokęcki, *Osadnictwo na Żuławach*, s. 140, 145; A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Kirsiten (Komturei Christburg) im Mittelalter*, w: *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*, z. 41, 1933, s. 58–60 – właściciele dóbr byli zobowiązani dostarczyć swojemu proboszczowi, do św. Marcina, 1 korzec żyta i 1 korzec owsa z każdej włoki.

²⁹⁰ M. Józefczyk, *Elbląg i okolice*, s. 301; L. Słodownik, *Wsie dawnego powiatu pasłęckiego*, s. 667; A. Harnoch, *Chronik und Statistik*, s. 136.

²⁹¹ A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Kirsiten*, s. 59; H. Wunder, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte*, s. 51.

²⁹² G.G. Mortensen, *Besetzte*; H. Wunder, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte*, s. 51, 254–255; L. Słodownik, *Wsie dawnego powiatu pasłęckiego*, s. 635–636.

²⁹³ J. Wiśniewski, J. Kilian, *Święty Gaj. Miejsce męczeństwa św. Wojciecha*, Elbląg 1994 – literatura, s. 25; J. Hochleitner, L. Słodownik, *Święty Gaj – miejsce męczeństwa Świętego Wojciecha*, Elbląg 1997 – literatura przedmiotu s. 67–68; L. Słodownik, *Wsie dawnego powiatu pasłęckiego*, s. 643, 668; A. Boetticher, *Bau- und Kunstdenkmäler*, t. III – Oberland, s. 11.

²⁹⁴ M. Józefczyk, *Elbląg i okolice*, s. 301–302; *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 257–258; *RDW 1985*, s. 155; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 51.

²⁹⁵ *Pr.U.*, t. I 1, nr 218, s. 162.

²⁹⁶ *Pom.U.*, nr 7, s. 8–10, 14, 43 – błędna data dzienna; *Pr.U.*, I–2b, nr 462, s. 297; M. Roman, *Osadnictwo i stosunki własnościowe w Pomezanii*, s. 49.

²⁹⁷ *Pr.U.*, t. VI 1, nr 61, s. 33–34.

²⁹⁸ A. Lemański, W. Odyniec, J. Powierski, *Dzieje wsi*, w: *Kwidzyn. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1982, s. 289.

²⁹⁹ ADP, C 16, *Compendium ecclesiarum... 1647*, k. 24v; A. Harnoch, *Chronik und Statistik*, s. 520; G. Dehio, *Handbuch*, s. 110.

³⁰⁰ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 143; *RDW 1985*, s. 245; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 77.

da 1346 r.³⁰¹. Wtedy najpóźniej erygowano tu parafię³⁰². Być może, że w XV w. zrujnowano pierwotną świątynię. W 1. połowie XV stulecia parafia była obsadzona³⁰³, ale już w latach 1567–1576 wieś była pusta. Pod koniec XVI w. Fryderyk von Dobeneck, protestant, wybudował tutaj świątynię i erygował parafię protestancką, a kolejny w latach 1745–1748³⁰⁴. Katolicy weszli w 1873 r. do katolickiej parafii w Suszu³⁰⁵. W 1945 r. kościół przejęli katolicy³⁰⁶.

TUJA (Tiege) (*filia par. Marynowy*) – wieś lokowano tu w 1318 r., chociaż mogła być zasiedlona już w 1315 r.³⁰⁷. W 1345 r. erygowano lub tylko dotowano już istniejącą parafię, która zapewne (?) była obsadzona w 1. połowie XVI w.³⁰⁸. Wielki mistrz Ludolf König, lokując wieś 19 sierpnia 1345 r. dotował parafię dwoma wolnymi włókami³⁰⁹. Kościół parafialny, istniejący do dziś, wystawiono w 2. połowie XIV w.³¹⁰. W 2. połowie XVI w. działał tu zbór protestancki³¹¹. Dnia 24 czerwca 1602 r. wspomniano tu filię parafii Lubieszewo³¹². Połączenie kościoła parafialnego w Tuji z parafią w Marynowach nastąpiło 23 lipca 1604 r. dekretem biskupa W. Gembickiego, co potwierdzono 20 grudnia 1636 r. w *ordinatio ecclesiarum*³¹³. W 1647 r. kościół był filią parafii Marynowy. Z dwóch włók kościelnych proboszcz otrzymywał 240 florenów rocznie³¹⁴. *Pleban Marienowski y Tuyski*, 16 stycznia 1654 r. otrzymał aprobatę kontraktu dzierżawy włók kościelnych w Tujsku (*dwie włoce roli do plebaniey Tuyski należące.*)³¹⁵. W 1700 r. wizytator potwierdził istnienie dwóch włók plebańskich *iuxta Privilegium*, które jednakże leżały

³⁰¹ *Pr.U.*, t. IV, nr 100, s. 94; K.J. Kaufmann, *Geschichte des Kreises Rosenberg*, s. 120; M. Kerner-Zuralska, *Materiały do dziejów osadnictwa w Pomezanii*, s. 164.

³⁰² G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*.

³⁰³ G.G. Mortensen, *Besetzte*.

³⁰⁴ B. Koziełło-Poklewski, E. Martuszewski, *Dzieje wsi*, s. 260.

³⁰⁵ J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 154.

³⁰⁶ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 147; *RDW 1985*, s. 251; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 115.

³⁰⁷ *Pr.U.*, t. II, nr 214; por. W. Długokęcki, *Osadnictwo na Żuławach*, s. 116–117.

³⁰⁸ G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; G.G. Mortensen, *Besetzte*; F. Lulkowski, *Z historii Kościoła na Żuławach*, s. 4.

³⁰⁹ ADP, C 61, *Dokumenty lokacyjne... 1771*, k. 27; *Pr.U.*, t. III 2, nr 734, s. 625–624 – *und dornoch so habe wir gote czu lobe derselben sechzig huben und einer huben der pfarrer und dem pfarrer desselben dorffes czwue huben ewiclich frey gegeben*; F. Lulkowski, *Z historii Kościoła na Żuławach*, s. 2; T. Eckherdt, *Geschichte des Kreises Marienburg*, Marienburg 1868, s. 29 f; B. Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg*, t. I, s. V, XIII, XV, XLII, 332, 346; K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens*, s. 43.

³¹⁰ M. Biskup, *Rozmieszczenie własności ziemskiej*, s. 87–93 [woj. malborskie].

³¹¹ A. Klemp, *Zbory protestanckie*, mapa.

³¹² ADP, A 3, *Acta Curiae* [dp 1609], k. 56v.

³¹³ Tamże, k. 135; tamże, C 12, *Acta, decreta, rescripta*, k. 77–77v.

³¹⁴ Tamże, C 16, *Compendium ecclesiarum... 1647*, k. 45v; *Visitationes... 1647*, s. 129–130; F. Lulkowski, *Z historii Kościoła na Żuławach*, s. 11; H. Spohn, *Die Pfarrer un Comendarien von Montau-Biesterfelde*, Marienau 1932, mps, k. 6 – od 3 lutego 1635 r. proboszczem był Maciej Bystram [?], [sufragan chełmiński].

³¹⁵ ADP, C 17, *Acta actorum... 1653–1655*, k. 128–131.

w różnych miejscach: koło młyna uprawiano $\frac{3}{4}$ morga w jednym kawałku, 40 morgów pomiędzy granicą wsi *Bresken* i granicą dworu sołtysa *Zichter*, koło ogrodu plebańskiego *semitria Jugera*, na polach zwanych *Schrammeburg* $\frac{3}{4}$ morga w jednym kawałku, na którym ulokowano karczmę, koło dworu *Jacobi Irzle* leżały $\frac{3}{4}$ morga, koło magazynu *Klassen* było 5 morgów, a 8 morgów na starych polach zwanych *Altelandt*³¹⁶. Dnia 30 marca 1724 r. biskup wizytator przypomniał, że już w 1640 r., a ostatnio w 1700 r. biskupi zatwierdzili daninę 18 mórg ziemi, z których dochód miał być przeznaczony na utrzymanie świątyni w należytych stanie. Niestety, tymczasem były one w posiadaniu mieszkańców wsi³¹⁷. W czasie wizytacji przeprowadzonej 8 lipca 1749 r. tutejszy kościół filialny, z 18 mórg ziemi położonej *ad viam publicam gedanensem* płacił kościołowi 120 florenów, a w razie wylewu Nogatu lub Wisły, czy *Hagenbuda*, tylko 10 groszy, a proboszcz miał tu „*mansos habet prochus binos non completos, hi mansi elocatur Parochianis Tygen*”³¹⁸. Jednak te dwie włóki leżały w różnych miejscach, chociaż zostały wymierzone w jednym kawałku, co wynikało z dekretu *Oficii Regii Tygenhoffen* z dnia 21 maja 1723 r. Owe włóki opisano obszernie, gdzie i ile między włókami gburów leżały, w aktach wizytacji biskupa Kretkowskiego, którą przeprowadzono 30 marca 1724 r. Owe włóki dzierżawili parafianie³¹⁹. Jeszcze w 1771 r. *Tüge sive Thuia filia Margenoviensis* posiadała przywilej lokacyjny, którym kościołowi przyznano dwie włóki ziemi³²⁰. Natomiast w 1788 r. zapisano, że to „*ecclesia filialis in Tuge murata sub titulo Jacobi habet 18 Jugera a quibus annuatim percipit 90 fl*”³²¹.

WENECJA (Venedien) (kaplica par. Słonecznik) – wieś założył komtur Hartung von Sonnenborn z Dzierzgonia 23 kwietnia 1336 r., dotując kościół czterema włókami ziemi³²². W 1. połowie XVI w. nie posiadała ona własnego duszpasterza, a kościół przejęli protestanci. Po spaleniu kościoła przed 17 sierpnia 1817 r. parafia ewangelicka została włączona do Słonecznika, co potwierdzono w 1818 r.³²³. W 1992 r. zorganizowano tymczasową kaplicę, która jest filię parafii Słonecznik³²⁴.

ZAJEZIERZE (Seegertswalde) (filia par. Małdyty) – pierwszą lokację wieś otrzymała w latach 1301–1305 z rąk Sigharda von Schwartzburga, który parafii przyznał cztery włóki ziemi³²⁵, co potwierdzono w 1550 r.³²⁶. Dnia 12 marca 1332 r.,

³¹⁶ Tamże, C 31, *Visitatio Potocki 1698–1700*, k. 1007–1008.

³¹⁷ Tamże, C 38, *Decreta reformationis... 1724–1730*, k. 98–99v.

³¹⁸ Tamże, C 54 B, *Acta generali visitatione... Leski (1749–1756)*, k. 961–975.

³¹⁹ Tamże, k. 962–963, 965–970 – transakcję podpisali: pleban, ekonom, a także przedstawiciel miasta Malborka, komendariusz Marynow i Tuji, sołtys, oraz znaczni mieszkańcy Marynow, Rychnow i Tuji.

³²⁰ Tamże, C 61, *Dokumenty lokacyjne... 1771*, k. 1–6.

³²¹ Tamże, C 67, *Descriptio dioecesis [1785]*, k. 296–297.

³²² *Pr.U.*, t. III, nr 52, s. 39–40; K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens*, s. 50.

³²³ G. Leyding, *Z dziejów powiatu*, s. 56–57, 145 – cytat.

³²⁴ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 189; *RDW 1985*, s. 304; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 95.

³²⁵ *Pr.U.*, t. I 2a, nr 892, s. 562; G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; G. Leyding, *Z dziejów powiatu*, s. 94.

³²⁶ H. Wunder, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte*, s. 231.

Gunter Schwarzburg udotował świątynię³²⁷. W 1400 r. wspomniano o istnieniu tu kościoła parafialnego, który później został filią parafii wilamowskiej. Powodem tego stanu rzeczy mogło być słabe zaludnienie tutejszych okolic. W 1476 r. Zakon przekazał w zastaw wieś dowódcy wojsk zaciężnych Kacparowi Sackowi³²⁸. Po sekularyzacji wieś wraz z parafią w Wilamowie przeszła na protestantyzm. Kolejną świątynię zbudowali protestanci w 1656 r., a potem przebudowano w 1853 r. oraz 1889 r.³²⁹. Związek Zajejzera z parafią wilamowską był trwały, od średniowiecza przetrwał do czasów współczesnych. W maju 1948 r. obsługę tej świątyni zlecono proboszczowi z Wołyńca (Zielonka Pasłęcka)³³⁰, a od 1957 r. księdzu z Wilamowa, natomiast od 1990 r. należy jako filia do parafii w Małdytach³³¹.

ZANTYR (Zantir) (*Biała Góra filia par. Piekło*) – gród położony po prawej stronie Nogatu, na Żuławach Małych: „siedziba kasztelanii, obejmującej zawiślańskie posiadłości Pomorza Gdańskiego”, a „w połowie XIII w. komturstwo zantyrskie, później malborskie”³³². G. Mortensen przyjmował powstanie tu parafii przed 1233 r., przy kościele katedralnym pruskiego biskupa Chrystiana³³³. Potem Zantyr przejęli Krzyżacy na mocy układów 1248/1249, kończących wojnę ze Świętoplekiem, a w 1250 r. znalazł się faktycznie w granicach diecezji pomezkańskiej. W latach 1251–1280 występował tu krzyżacki komtur Zantyra³³⁴. B. Schmid przyjmuje, że w 1399 r. obok starego zamku krzyżackiego zbudowano nowy kościół, który spalono w 1466 r.³³⁵. Pewne ślady istnienia grodu zantyrskiego pochodzą z 1465 r.,

³²⁷ Pr.U., t. I 2, nr 892; Pr.U., t. I 2a, nr 892, s. 562; Pr.U., t. II 1, nr 753, s. 500–501; A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Preußischmarkt*, s. 88.

³²⁸ A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Preußischmarkt*, s. 88; G. Leyding, *Z dziejów powiatu*, s. 73.

³²⁹ A. Harnoch, *Chronik und Statistik*, s. 184; A. Boetticher, *Bau- und Kunstdenkmäler*, t. III – Oberland, s. 121.

³³⁰ WWD, nr 3/1948, s. 61.

³³¹ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 190; *RDW 1996*, s. 306–307; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 93–96.

³³² M. Pollakówna, *Zantyr*, w: *KMW*, nr 3 (217), 1997, s. 417; A. Kolberg, *Die Zantirburg, die Zantirkathedrale und das Zantirwerder bei Marienburg im 13. Jahrhundert*, w: *ZGAE*, t. 16, 1906–1907, s. 1–72 – zidentyfikował Zantyr z Białą Górą, za czym opowiada się K. Zielińska-Melkowska, *Święty Chrystian – cysters – misyjny biskup Prus*, w: *Nasza Przeszłość*, t. 83, 1994, s. 43, gdzie zapisała: *m.in. główną siedzibę misyjną w Pomezanii – Santyr (Zantyr, Sącież, dziś Biała Góra)*; J. Powierski, *Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej w okresie od XII do początków XIV w.*, w: *Zapiski Historyczne*, cz. 1 – t. 30, z. 2, 1965, s. 15 [201].

³³³ G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; Skoro Węgry-Bronki [założone ok. 1025 r.] upadły na skutek ataku Prusów w latach 1170–1180, czy zatem biskup Chrystian nie mógł odbudować dawny gród-strażnicę? Tam właśnie na obszarze 100 arów można było zbudować ok. 8 domostw wraz z katedrą i siedzibą biskupią, które stały nad wysokim brzegiem Nogatu. *Lepiej bowiem „odbudowywać” w miejscu istnienia solidnych wałów [ok. 1030 m] o wysokości 9 i 3 metrów wysokości*. Por. T. Gorbacz, *Sztum i okolice*, s. 16–19; J. Powierski, *Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej*, s. 15 [201]; *Pastoralblatt*, nr 6 z 1 czerwca 1906 r., s. 66–67; Pr.U., t. I 1, nr 134 – z 11 kwietnia 1240 r. Por. *Der Kreis Stuhm*, s. 197–199.

³³⁴ Pr.U., t. I 1, nr 233 i nr 252; J. Powierski, *Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej*, z. 3, s. 26 [390]; B. Schmid, *Der Kreis Stuhm*, s. 7; B. Schmid, *Die Marienburg*, Würzburg 1955, s. 11.

³³⁵ B. Schmid, *Der Kreis Stuhm*, s. 26.

kiedy Krzyżacy próbowali umocnić przeprawę na Wiśle³³⁶. W okresie naporu protestantyzmu do Prus, Zantyr należał do grupy świątyni nieobsadzonych³³⁷. Kontynuacją Zantyra może być położona opodal wieś Biała Góra (*Weissenberg*), która wystąpiła po raz pierwszy w 1553 r., a potem wzmiankowali ją lustratorzy królewscy w 1664 r.³³⁸. W XVIII–XIX w. katolicy podlegali proboszczowi w Benowie, a ewangelicy pastorowi w Sztumie³³⁹. W 1992 r. Biała Góra znalazła się w granicach diecezji elbląskiej, jako filia parafii Piekło³⁴⁰.

ZĄBROWO (Sommerau) (*filia parafii Stare Pole*) – wieś istniała w latach 1392–1396, w komturstwie dzierzgońskim³⁴¹. Wiosną 1413 r. wieś zalały wody Nogatu, wyrządzając wielkie straty³⁴². W księgach wizytacyjnych zanotowano, że leżały tu dwie włóki kościelne, co potwierdza istnienie tu kościoła parafialnego lub kaplicy³⁴³. W 1510 r. wieś należała do parafii w Fiszewie, a proboszcz w Ząbrowie korzystał tylko z jednej włóki ziemi. W czasie rewizji w 1622 r. zapisano, że *„miałoby też i ks. plebanowi fischowskiemu należeć 2 włóce, jako się to baczy z rewizyjnej anny 1510 i z ekstraktu autentycznego revisionis 1565; jednak tych włók ks. plebanowi impugnant usum poddani”*³⁴⁴. G. Mortensen nie naniósł tej świątyni na swoje mapy³⁴⁵. W 1647 r. można było jeszcze oglądać resztki kaplicy³⁴⁶. Ten fakt potwierdzono w aktach wizytacji parafii Fiszewo z 1742 r. Na terenie parafii stały dwie kaplice: w Ząbrowie uposażona dwiema włókami (*duo mansi in campo Zambroviensi existunt*) oraz Gronowie, gdzie także proboszcz posiadał dwie włóki fundacyjne (*qui mansi supponuntur fuisse dotaless capellarum*)³⁴⁷. W 1946 r. Ząbrowo należało do Fiszewa, a po spaleniu tego kościoła w 1948 r., obsługiwał ludność ksiądz z Krzyżanowa (Starego Pola). W 1991 r. wybudowano tu kaplicę filialną³⁴⁸.

³³⁶ K. Górski, *Starostowie malborscy w latach 1457–1510*, w: *RTNT*, t. 63, 1960, s. 42 i 90.

³³⁷ G.G. Mortensen, *Besetzte*.

³³⁸ *Opis królewskich w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim*, s. 142; *Der Kreis Stuhm*, s. 114.

³³⁹ *Der Kreis Stuhm*, s. 289, 114.

³⁴⁰ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 166; *RDW 1996*, s. 495; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 122.

³⁴¹ A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Fischau*, s. 129 – o istnieniu tego kościoła nie wspomina Mortensen.

³⁴² *SRP*, wyd. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, t. III, Leipzig 1866, s. 356.

³⁴³ A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Fischau*, s. 41.

³⁴⁴ *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. II [1590 r.], s. 117.

³⁴⁵ G.G. Mortensen, *Pfarrkirchen*; G.G. Mortensen, *Besetzte*.

³⁴⁶ ADP, C 16, *Compendium ecclesiarum... 1647*, k. 48v.

³⁴⁷ Cytat za A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Fischau*, s. 130–131.

³⁴⁸ *Spis duchowieństwa... 1967*, s. 173; *RDW 1996*, s. 285 – nie podano tej wsi; *Spis duchowieństwa... diecezji elbląskiej 1996*, s. 84; M. Józefczyk, *Elbląg i okolice*, s. 350.

ZAKOŃCZENIE

Do 1300 r. w diecezji pomezkańskiej powstało 47 parafii, natomiast 215 parafii (w tym jeden rektorat w Jaromierzu) erygowano w XIV w., a w XV w. 25 parafii, chociaż dla sześciu parafii nie ustalono czasu ich erygowania. Część ze zbudowanych wówczas świątyń służyła katolikom przez zaledwie kilka dziesięcioleci, ponieważ kościoły tych parafii uległy zniszczeniu lub poważnemu uszkodzeniu, albo zostały spalone w okresie wojny polsko-krzyżackiej (1409–1411), „wojny głodowej” (1414–1422) lub wojny trzynastoletniej (1454–1466). Ponadto, na terenie pomezkańskim funkcjonowało 87 kościołów filialnych i kaplic³⁴⁹. Pierwszą wzmiankę o tej rangi miejsc sakralnych przedstawiono w tabeli:

Kościoły	XIII w.	XIV w.	Suma	Kaplice	XIII w.	XIV w.	XV w.	Suma
Filialne	–	7	7	Filialne	1	23	1	25
Miejskie	4	6	10	Zamkowe	4	7	–	11
Św. Ducha – szpitalne	1	4	5	Domowe	1	3	2	6
Św. Jerzego	1	2	3	Zakonne	–	3	–	3
Szpitalne bez tutułu	–	2	2	Za murami	–	4	–	4
Zamkowe	1	1	2	Pogrzebowe	–	2	–	2
Cmentarne	1	–	1	Św. Ducha – szpitalne	–	2	–	2
Kościoły inne	2	3	5	Św. Jerzego	–	2	–	2
				Folwarczne	–	2	–	2
	10	25	35	35 + 57 = 92	6	48	3	57

Biorąc pod uwagę, że w pięciu przypadkach dokonano zmiany rangi kaplicy, wypada stwierdzić, że na terytorium diecezji istniało 87 innych miejsc sakralnych, które służyły wiernym, oprócz kościołów parafialnych. Należy zauważyć, że podział ten nie musiał być w rzeczywistości taki, jak go wyżej zaprezentowano. Wizytatorzy bowiem często stosowali zamiennie różne określenia do tego samego obiektu sakralnego. Raz używali nazwy „kościół filialny”, a innym razem ten sam obiekt nazywali „kaplicą filialną”. W tych przypadkach, gdzie zachowały się wzmiankowane obiekty, można bardziej doprecyzować określenie. Tymczasem w przypadkach całkowitej dewastacji świątyni trzeba poprzestać na przekazie źródłowym, o ile w innym miejscu nie pozostawiono bardziej szczegółowego opisu kościoła. Niemniej jednak istotne jest to, że one w jakimś okresie służyły katolikom.

³⁴⁹ W podsumowaniu można się doliczyć 92 kaplic, ponieważ w trzech przypadkach na bazie istniejącej kaplicy, w późniejszym okresie, erygowano parafię, a w dwóch przypadkach kościoły (filialne?) stawały się kaplicami.

Przed reformacją w diecezji pomezkańskiej utracono 61 miejsc kultu, natomiast po 1525 r. całkowitej dewastacji uległo 64 kościołów i kaplic. Ewangelicy natomiast przejęli 177 kościołów i kaplic, chociaż wybudowali 56 domów modlitw, kaplic i świątyń, tam gdzie istniały katolickie kościoły. Od połowy XIX w. katolicy zaczęli odbudowywać miejsca kultu, budując nowe kościoły w miejscach, gdzie stały (ewentualnie już były zniszczone) świątynie ewangelickie z rodowodem katolickim, czyli zostały odebrane katolikom. W latach 1821–1945 zbudowano 30 kościołów, o mniejszej kubaturze, a do końca XX w. zbudowano jeszcze 17 kolejnych świątyń, czyli 47 kościołów i kaplic, nawiązując do średniowiecznych miejsc sakralnych (np. Nowa Wieś Sztumska). To interesujący proces, ponieważ wskazuje na bardzo trafną lokalizację kościołów i kaplic średniowiecznych. Powracanie do pierwotnych lokalizacji dyktuje wyłącznie potrzebą. Warto dodać, że 27 świątyń i kaplic katolicy zbudowali w nowych miejscach, zwłaszcza w nowych dzielnicach miejskich.

Do dnia dzisiejszego nie odbudowano, zrujnowanych w różnych okolicznościach i czasie, 164 miejsc sakralnych diecezji pomezkańskiej. W tej liczbie znajdują się 93 świątynie parafialne, 30 kościołów filialnych i miejskich lub położonych w obrębie miasta, a także 41 kaplic filialnych, domowych i szpitalnych. Na terenie diecezji elbląskiej znajduje się 130 parafii z 77 filialnymi kościołami i kaplicami, ze 196 kościołów parafialnych i 107 kościołów filialnych całej pomezkańskiej diecezji.

BIBLIOGRAFIA

I. Źródła rękopiśmienne

ARCHIWUM DIECEZJI PELPLIŃSKIEJ W PELPLINIE (ADP):

- ADP, C 3, *Acta Curiae Illurmi et Rendmi Dni Dni Laurentii Gembicki Dei et Apostolicae Sedis Gra Episcopi Culmensis et perpetui Epatus Pomesanien. Administrator ab anno pontificatus sui Millesimo Sexcentesimo Primo (do 1609 r.)*, k.160+86.
- ADP, C 7, *Liber actorum in Curia Illrmi ac Rmi Dni Dni Joannis Kucborski Dei et Aplicae Sedis Gratia Episcopi Culmen et Pomesanien ab ab anno Dni 1615 ad annum 1621*, k. 127.
- ADP, C 9, *Actorum Curiae sub Illmo et Rmo Dno D. Jacobo Zadzik Dei Gra Epo Culmensi et Pomesaniae 1625–1630*, k. 306.
- ADP, C 12, *Acta, decreta, rescripta non integri trienny sub Pontificatu Illrmi et Rnmi Dni Joannis de Lipie Lipski Epi Culmensis et Pomesaniae usque ad translationem eius ad Archiepiscopatum Gnesnensem*, k. 231.
- ADP, C 16, *Compendium ecclesiarum dioecesis Culmensis et Pomesaniae, per Perillres er Adm RR DD. Felicem Rzeszewski et Mattheum Bystrom canonicos Culmensis... conscriptum*, k. 52.
- ADP, C 17, *Acta actorum... coram Illrmo et Rndmo Dno Dno Joanne Gembicki Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopo Culmen et Pomesaniae incipiendo a Prima die Septembris in Anno Millesimo Sexcentesimo Quinquagesimo Tertio ad diem ultimam Junii in Anno Millesimo Sexcentesimo quinquagesimo quinto... (1653–1655)*, k. 372.
- ADP, C 22, *Liber hic Inventarii... conscriptus... in Visitatione Generali Anno 1681 sub Illmo et Rndmo Domino Dno Joanni Malachowski Episcopo Culmensis et Pomesaniae... (cyt. Akta wizytacji dek. Nowomiejski 1681)*, k. 98.

- ADP, C 25, *Acta acticata causarum Iudicii Administratorialis Sede Vacante Episcopatus Culmensis et Pomesaniae necnon... coram Illrmo et Rndissimo Dno Thoma Bogorya Skotnicki... Sedevacante Eptus Culmen et Pomesaniae Gnali Administratore, ... in Annis 1694 et 5to gesta*, k. 124.
- ADP, C 27, *Acta acticata causarum Curiae Episcopalis Culmen... coram Excellentissimo et Rndmo Domino Casimiro de Szczuki Szczuka Episcopo Culmensi et Pomesaniae... in Anno 1694 gesta et observata per me Thomam Skomorowski... (do 1696 r.)*, k. 301.
- ADP, C 29, *Acta acticata causarum Iudicii Administratorialis Sede Vacante Episcopatus Culmensis et Pomesaniae Generalis necnon... coram Perillustri et Reverendissimo Domino Felice Kretkowski Archidiacono Culmensis... Sede Vacante Episcopatus Culmens et Pomesaniae Generali Administratore in Anno 1698 (do 1699 r.) gesta et observata. Per me Thomam Skomorowski... Iudicii Administratorialis Notarium inducata*, k. 143.
- ADP, C 31, *Acta acticata causarum Curiae Episcopalis et Consistorii Grlis Culmen... coram Excellentissimo Illrmo et Rndmo Domino Theodoro Potocki Episcopo Culmensi et Pomesaniae... ab anno 1699 ad annum 1712 gesta*, k.1204.
- ADP, C 38, *Decreta refomationis Visitationis Generalis Kretkovianae ab anno 1724 ad annum 1730*, k. 125.
- ADP, C 54 A, *Liber Ordinatorum ab illustrissimo et reverendissimo Domino Domino Fabiano Francisco Płaskowski Dei et Apostolicae Sedis Gratia episcopo Martyriensi, suffraganeo Culmensi... anno 1750 (1750–1824)*, k. 254.
- ADP, C 54 B, *Acta Generali Vistitatione sub auspitiis Illmi Eccesmi Domini Domini Adalberti Stanisłai de Leszcze Leski Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopi Culmensis et Pomesaniae [1749–1754]*, k. 998.
- ADP, C 61, *Dokumenty lokacyjne parafii diecezji chełmińskiej i pomezkańskiej [kopie sporządzone w 1771 r.]*, k. 51.
- ADP, C 67, *Descriptio dioecesis... Carolo Comoti de Hohenzollern Episcopo Culmensi et in Pomesania Marieburgensi (ok. 1785 r.)*, k. 432.
- ADP, C 72, *Acta Visitationis quorundam ecclesiarum parochialium et filialium diaecesis Culmensis et Mariaeburgensis sub regimine... SRI de Hohenzollern episcopi Culmensis et in Pomesania Mariaeburgensis (1786–1787)*, k. 177.
- ADP, C 84, *Culmensia et Pomesania – Varia XVII–XVIII [dalej: Varia]*, k. 395.

ARCHIWA PARAFIALNE:

- Archiwum Parafialne w Lubieszewie** [= dalej APL], *Teczka akt luźnych, Series Parochorum Ladekopen quantum ex antiquis scriptis et bonarium memoria constat*, k. 64.
- Bernhard Zimmermann z Żuławki, *Pomesanien (Palatinat), seine Officiale, Surrogate und Archidiacone*, k. XVI.

II. Źródła drukowane:

- Constitutiones synodales necnon ordinationes Dioecesis Culmensis. Pars Propri: a saec. XV usque ad XVII*, opr. A. MAŃKOWSKI, Toruń 1929, w: *Fontes XXIV*, s. 7–289.
- Preussisches Urkundenbuch*, wyd. R. PHILIPPI, C.P. WOELKY, t. I, z.1, Königsberg 1882, z. 2 – A. SERAPHIM, Königsberg 1909; t. II, z. 1 – M. HEIN, E. MASCHKEN, z. 2,3,4 – M.HEIN, Königsberg 1932–1939; t. III, z. 1 – M. HEIN, Königsberg 1944, z. 2 – H. KOEPPEN, Marburg 1958, z. 3 – Nachträge, A. TRILLER, Marburg 1961; t. IV – H. KOEPPEN, Marburg 1960, z. 3 – Nachträge, Marburg 1964; t.V, z. 1 – K. CONRAD, Mar-

- burg 1969, z. 2 – K. CONRAD, Marburg 1973, z. 3 – Nachträge, K. CONRAD, Marburg 1975; t. VI – K. CONRAD, Marburg 1986.
- Scriptores Rerum Prussicarum*, wyd. T. HIRSCH, M. TOEPPEN, E. STREHLKE, t. I–V, Leipzig 1861, 1863, 1866, 1870, 1874.
- Urkundenbuch des Bisthums Culm*, opr. C.P. WOELKY, t. I–III, Danzig 1885–1887.
- Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, wyd. H. CRAMER, Marienwerder 1887.
- Visitationes ecclesiarum dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczynski episcopo a. 1647 factae*, wyd. A. POBŁOCKI, Toruń 1900, w: *Fontes*, t. IV, s. 75–151.
- Visitationes Episcopatus Culmensis Andrea Olszewski Episcopo a. 1667–1672 factae*, wyd. B. CZAPLA, w: *Fontes VI–X*, Toruń 1902–1906, s. 479–793 – dla Pomezanii.

IV. Opracowania:

- ARSZYŃSKI M., *Stosunki między Zakonem Krzyżackim a społeczeństwem w świetle rozważań nad organizacją budowy kościołów parafialnych w Prusach*, w: *Zakon Krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach*, red. Z.H. NOWAK, Toruń 1995, s. 165–184.
- BISKUP M., *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w. (mapa i materiały)*, w: RTNT, R. 60, z. 2, Toruń 1957.
- BISKUP M., *Uwagi o problemie osadnictwa i sieci parafialnej w Prusach krzyżackich w wiekach XIV–XV*, w: KMW, t. 2–3, 1983, s. 199–217.
- BOETTICHER A., *Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, t. I–IX, Königsberg 1894–1899.
- BOOCKMANN H., *Zakon krzyżacki. Dwadzieścia rozdziałów jego historii*, Warszawa 1998.
- DEHIO G., *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler – Deutschordenland Preussen*, opr. E. GALL, München – Berlin, 1952.
- DEHIO H., *Handbuch der Kunstdenkmäler West- und Ostpreussen*, opr. M. ANTONI, München – Berlin 1993.
- Der Kreis Stuhm. Ein westpreussischen Heimatbuch*, Bremervörde, 1975, s. 100.
- Der Pomesanische Anteil der Diöcese Ermland*, w: *Pastoralblatt*, nr 9 z 1 września 1906 r., s. 124–131.
- DLUGOKĘCKI W., *Osadnictwo na Żuławach w XIII i na początkach XIV w.*, Malbork 1992.
- DORMANN E., *Geschichte des Kreises Marienburg*, Marienburg 1862.
- ECKHERDT T., *Geschichte des Kreises Marienburg*, Marienburg 1868.
- FANKIDEJSKI J., *Utraczone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1880.
- GORBACZ T., *Sztum i okolice w okresie krzyżackim*, w: *Z dziejów Sztumu i okolic*, red. J. RYSZKOWSKI, Sztum 1997, s. 21–39.
- GÓRSKI K., *Starostowie malborscy w latach 1457–1510*, w: RTNT, t. 63, 1960, s. 2–99.
- HARNOCH A., *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen Provinzen Ost- und Westpreussen*, Neidenburg 1890.
- HOCHLEITNER J., SŁODOWNIK L., *Święty Gaj – miejsce męczeństwa Świętego Wojciecha*, Elbląg 1997 – literatura przedmiotu.
- JÓZEFczyk M., *Elbląg i okolice 1937–1956. Chrześcijaństwo w tyglu dwu totalitaryzmów*, Elbląg 1998.
- JÓZWIAK S., *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246–1343*, Toruń 1997, mapy.
- KALINOWSKI J.K., *Paroeciarum Pomesaniensis Ecclesiae decanalibus attributo*, Bursztynowo 1996, mps.

- KASISKE K., *Die Siedlungsstätigkeit des Deutschen Ordens in östlichen Preussen bis zum Jahre 1410*, Königsberg 1934.
- KAUFMANN K.J., *Geschichte des Kreises Rosenberg*, t. I, Marienwerder 1927.
- KERNER-ŻURALSKA M., *Materiały do dziejów osadnictwa Pomezanii (pow. Kwidzyński, ilawski, oraz część grudziądzkiego)*, w: KMW, nr 2(84), 1964, s. 150–167.
- KĘTRZYŃSKI W., *O ludności polskiej w Prusach niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882.
- KIZIK E., *Menonicy w Gdańsku, Elblągu i na Żuławach Wiślanych w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. Studium z dziejów małej społeczności wyznaniowej*, Gdańsk 1994.
- KLEMP A., *Protestanci w dobrach prywatnych w Prusach królewskich od drugiej połowy XVII do drugiej połowy XVIII wieku*, mapa A. KLEMP, *Zbory protestanckie w Prusach Królewskich oraz w okręgach łęborskim i bytowskim*, Gdańsk 1994.
- KOLBERG A., *Die Zantirburg, die Zantirkatedrale und das Zantirwerder bei Marienburg im 13. Jahrhundert*, w: ZGAE, t. 16, 1906–1907, s. 1–72.
- KOZIEŁŁO-POKLEWSKI B., MARTUSZEWSKI E., *Dzieje wsi*, w: *Ilawa. Z dziejów miasta i powiatu*, red. M. LOSSMAN, Olsztyn 1972, s. 205–266.
- KROLLMANN CH., *Der Deutsche Orden in Preussen*, Elbing 1935.
- LEMAŃSKI A., ODYNYEC W., POWIERSKI J., *Dzieje wsi*, w: *Kwidzyn. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1982, s. 235–300.
- LEYDING G., *Reformy administracyjne*, w: *Morąg. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1973, s. 56–57.
- LEYDING G., *Z dziejów powiatu*, w: *Morąg. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1973, s. 41–55.
- LULKOWSKI F., *Z historii kościoła katolickiego na Żuławach Gdańskich*, w: MDG, nr 1–3/1968, s. 53–57.
- Lustracja województw Prus Królewskich 1624 z fragmentami lustracji 1615 roku*, wyd. S. HOSZOWSKI, Gdańsk 1967.
- MARTUSZEWSKI E., *Dzieje miast – Susz*, w: *Ilawa. Z dziejów miasta i powiatu*, red. M. LOSSMAN, Olsztyn 1972, s. 182–191.
- MORTENSEN G., *Besetzte und unbesetzte Pfarrkirchen Altpreussens in der ersten Hälfte des 16. Jahrhundert*, w: *Historisch-Geographischer Atlas des Preußenlandes*, opr. MORTENSEN H., MORTENSEN G., WENSKUS R., Wiesbaden 1971.
- MORTENSEN G., *Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Alterpreussen*, w: *Historisch-geographischer Atlas des Preußenlandes*, Lieferung 3, opr. MORTENSEN H., MORTENSEN G., WENSKUS R., Wiesbaden 1973.
- OBŁĄK J., *Przeszłość i architektura kościołów kościołów*, w: *Rocznik diecezji warmińskiej 1985*, Olsztyn 1985.
- OKULICZ-KOZARYN Ł., *Dzieje Prusów*, Wrocław 1997.
- Opis królewszczyzn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*, wyd. J.PACZKOWSKI, w: *Fontes 32*, Toruń 1932.
- POHL H.A., *Die katholische Pfarrei St. Martin Neukirch*, 1997, mps.
- POLLAKÓWNA M., *Zantyr*, w: KMW nr 3[217], 1997, s. 414–425.
- POWIERSKI J., *Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej w okresie od XII do początków XIV w.*, w: *Zapiski Historyczne*, cz.1 – t. XXX, z. 2, 1965, s. 7 [193]–33[219]; cz. II – t. XXX, z. 3, s. 7[372]–27[391].
- POWIERSKI J., *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. I, Malbork 1996. *Rocznik diecezji warmińskiej na rok 1985*, Olsztyn 1985.
- ROMAN M., *Osadnictwo i stosunki własnościowe w Pomezanii biskupiej od końca XIII do połowy XV w.*, w: *Zapiski Historyczne*, t. XXXVII, z. 1, 1972, s. 25–53.
- SCHMID B., *Der Kreis Stuhm. Ein Abriss der älteren Geschichte 1236–1818*, Stuhm Westpr. 1935.

- SCHMID B., *Die Bau- und Kunstdenkmaler des Kreises Marienburg*, t. I, Danzig 1906.
- SCHMID B., *Die Marienburg*, Würzburg 1955.
- SCHMITT F.W., *Geschichte des Stuhmer Kreises*, Thorn 1868.
- SEMRAU A., *Die Orte und Fluren im ehemaligen Gebiet Stuhm und Waldamt Bonhof [Komturei Marienburg]*, w: *Mitteilungen des Copernicus-Vereins*, t. 36, 1928.
- SEMRAU A., *Die Siedlungen im Kammeramt Fischau (Komturei Christburg)*, w: *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*, z. 44, 1936, s. 1–111.
- SEMRAU A., *Die Siedlungen im Kammeramt Kirsiten (Komturei Christburg) im Mittelalter*, w: *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*, z. 41, 1933, s. 1–118.
- SEMRAU A., *Die Siedlungen im Kammeramt Morein (Komturei Christburg) während der Ordenszeit*, w: *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*, Thorn, z. 39, 1931, s. 1–153.
- SEMRAU A., *Die Siedlungen im Kammeramt Preuszischmarkt (Komturei Christburg) im Mittelalter*, w: *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*, z. 40, 1932, s. 1–109.
- SŁODOWNIK L., *Wsie dawnego powiatu pasłęckiego*, w: *Pasłęk z dziejów miasta i okolic 1297–1997*, Pasłęk 1997, s. 609–674.
- Spis duchowieństwa i podział administracyjny diecezji elbląskiej 1996*, opr. J. WIŚNIEWSKI, Elbląg 1996.
- Spis duchowieństwa i parafii diecezji warmińskiej 1967*, Olsztyn 1967.
- SPOHN H., *Die Pfarrer und Commendarien von Montau-Biesterfelde*, Marienau 1932, s. 36, mps.
- SZORC A., *Dzierzgoń od początku do dni naszych 1248–1998*, Dzierzgoń 1998.
- WIŚNIEWSKI J., KILIAN J., *Święty Gaj. Miejsce męczeństwa św. Wojciecha*, Elbląg 1994.
- WIŚNIEWSKI J., *Dzieje parafii Postolin (XIII–XX)*, w: *Pomezania. Z dziejów kościelnych*, Elbląg 1996, s. 228–304.
- WIŚNIEWSKI J., *Średniowieczne synody pomezzańskie. Dekanat sztumski [1601–1821]*, Elbląg 1998.
- WUNDER H., *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg 13.–16. Jahrhundert*, Wiesbaden 1968 oraz WUNDER H., *Die Siedlungen in der Komturei Christburg um 1300 dargestellt nach Rechtsgruppen – mapa 1:100 000*.
- ZIELIŃSKA-MELKOWSKA K., *Święty Chrystian – cysters – misyjny biskup Prus, „Nasza Przeszłość”*, t. 83, 1994, s. 35–61.
- Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, wyd. W. HEJNOSZ, w: *Fontes*, t. 45, Toruń 1959 – t. I.
- Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, wyd. W. HEJNOSZ, J. GRONOWSKI, w: *Fontes*, t. 48, Toruń 1960 – t. II.
- Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, wyd. W. HEJNOSZ, J. WALUSZEWSKA, w: *Fontes*, t. 58, Toruń 1967 – t. IV.

**POMESANIAN PARISHES *DE IURE* AS SUBSIDIARY CHURCHES
OF THE DIOCESE OF ELBLAG *DE FACTO***

SUMMARY

This article examines the processes of formation and disappearance of the parishes and other places of religious cult on the Pomesanian lands during the course of history. It also shows quantity of acreage given to the parish churches of the Pomesanian diocese, which are subsidiaries of contemporary parishes of the Diocese of Elblag.

**PFARREIEN AUF DEM GEBIET POMESANIENS *DE IURE* ALS FILIALEN
DES BISTUMS ELBING *DE FACTO***

ZUSAMMENFASSUNG

Der vorliegende Artikel untersucht die Entstehungs- und Auflösungsprozesse von Pfarrgemeinden und anderen sakralen Objekten auf dem Gebiet Pomesaniens im Laufe der Geschichte. Im Artikel gibt es auch Angaben darüber, über welche Anzahl von Ackerböden die Pfarrkirchen im Bistum Pomesaniens verfügten. Die erwähnten Pfarrkirchen sind gegenwärtig Filialen der heutigen Pfarreien des Bistums Elbing